

A HAJDUNÁNÁSI

hat osztályu ev. ref.

GYMNASIUM

É R T E S I T Ő J E.

AZ 1900—1901. TANÉVRŐL.

KÖZZÉTESZI:

N A G Y E L E K

igazgató.

H.-Nánás,
Nyomatott Bartha Imrénél
1901.

A XVII. század magyar történetirodalma.

Kik lettek történetirókká ?

Az ország pusztulása. A magyar királyság, erdélyi fejedelemség és a hódoltság állapota. Az ország állapotának visszhangja a történelemben. Orátorok, kapitányok, török deákok, tolmácsok, posták.

A XVII. század magyar történetirodalma hü képe Magyarországon azon korbéli szomorú sorsának. A hajdan egységes Magyarországot, melyet egykor három tenger övezett, s melyet még másfél századdal előbb Korvin Mátyás első rangú európai hatalommá tett, már csak a nemzet dicső multjáról regélő hagyomány ismeri. Az egységes magyar nemzet megszűnt. Hetvenket megyéből állott hajdan az ország, — írja Eszterházy nádor 1641-ben —, és most ebből csak harminckettő van a magyar korona fenhatósága alatt és e harminckettőnek is nagyobb fele részben vagy egészen a töröknek adózik. A nem adózó magyarországi lakosok pedig kevesen vannak s többnyire terméketlen vidékeken tengődnek.¹⁾

A magyar király hatalma tehát meg van nyirbálva. Fennáll még a külön erdélyi fejedelemség is, de ez a két ellenség, a török és a német között csak nehezen tudja magát fentartani. Az ország legtekintélyesebb része azonban a hódoltsági területet képezi. Behódolnak a tősgyökeres magyar falvak a töröknek, mert rablás, gyilkolás és gyermeklopással belekényszeríti őket a török. Igen, mert nincsen egy hatalmas magyar király, a ki a magyar jobbágyot megtudná védeni a török dúlásaitól. Eszterházy írja 1641-ben, hogy a néhány év alatt megöltek, vagy rabságra hurcoltak száma felülhaladja az 5000-et. A török rabságából pedig nehéz volt kiszabadulni. A kiknek azután mégis óriási váltságdíj mellett sikerült hazajönni, mennyi kalandról, mennyi szenvedésről regélhettek övéiknek! És mennyivel többet beszélhettek volna azok, a kik életök végéig a török rabságból

1) Majláth B. A szőnyi béke okm. t. Bpest 1885., 234.

könyörögtek nagy uraknak, vagy hatóságoknak, hogy szerezzék meg valamiképen a kiváltásukra szükséges összeget.

De nemcsak a magyar király területéről rabol a török, nemcsak ott kegyetlenkedik. Ha az erdélyi fejedelem valamit a szultán ellenére tesz, rögtön megindítja a hadjáratot az erdélyi fejedelem ellen és több ezer fogoly elhurcolásával áll bosszút a szerencsétlen országon. A magyarság pusztulásának tehát fő oka a török.

De még ez nem elég! Mintha csak minden összeesküdött volna a magyarság ellen, még a bécsi kormány is a magyarság megtörésén és pusztításán munkálkodik. Meg akarja semmisíteni a magyar alkotmányt, megakarja szüntetni a magyar nemzet külön állását, be akarja olvasztani az össz birodalomba. A magyarság erre forradalmakkal felel.

A magyarság XVII. századbeli történelme a forradalmak szakadatlan sorát tárja elénk. A békekötések csak ideiglenesen függesztik fel a forradalmakat, mert a bécsi kormány sohasem volt őszinte a békekötéseknél. A békekötéseket Bécsben csak fegyverszüneteknek tartották, és mihelyt a kormány némi erőt gyűjtött, vagy a magyar alkotmány megsemmisítésére alkalmas pillanatot elérkezettnek gondolta, újból fegyverhez nyult. Nem hiába szerepel a bécsi békekötés pontjai közt azon követelés, hogy az örökös tartományok rendei is garantirozzák a békét. Ezen állapotot fejezi ki és ebben az időben keletkezett a »ne higgy magyar a németnek« kezdetű jellemző versecske is.

A nemzet még a század első felében képes sikeres felkelésre, a század második felében azonban vagy nem is képes már felkelésre, vagy ha forradalomra szánja is el magát, ezt csak azért teszi, mert így jobb dolga van, a mennyiben legalább a Bástákkal szemben személyes szabadságát meg tudja védeni. A felkelések feltétlenül mindig beteges állapotoknak a jelei, de még nem jelentik a nemzet erejének teljes elzsibbadását. Még a század első felében a nemzet képes kivívni a maga jogait, békekötésekben biztosítja is azokat. De már a század második felében ereje hanyatlott, ellenálló képessége megtört, már igazi, az egész nemzetet mozgásba hozó és nagy eredményeket kivívó felkelésekre nem képes többé.

Hát az önálló, nemzeti fejedelemmel bíró Erdély? Ezen században Erdély szerepelt úgy, mint a magyar alkotmány és a protestáns vallásszabadság védője. A kis Erdély fog fegyvert mindig, a mikor a magyar alkotmány és a protestáns vallás szabadság veszedelemben forog. Teljesen öntudatos politikát folytat tehát a bécsi kormány, a mikor a lázadás gyökerét Erdélyben és a protestantismusban akarja elfojtani. De viszont ennek a tudata diktáltatja Bocskayval végrendeletében, hogy »egy független Erdély egy magyar fejedelemmel mindaddig szükséges, míg a korona ott fent, nálunk erősebb nemzetnél leszen a németnél«. Bocskay fegyvert fogott a magyar alkotmány védelmére és azt biztosította is a bécsi békekötésben. De a bécsi kormány nem tartja meg a feltételeket. Bethlen Gábornak és a Rakócyknak kell fegyveres felkeléssel figyelmeztetni a bécsi kormányt a békekötés feltételeinek megtartására.

A cuius regio, eius religio elve uralkodik ezen században. Ezen felfogás szerint az alattvaló mint tulajdon, követi urának vallását. A mikor egy II. Ferdinánd vagy I. Lipót üldözi a protestánsokat, azon meggyőződésből indul ki, hogy mivel ő a római egyház híve, alattvalói is kötelesek katolikusok lenni. Ezen felfogásban nem is annyira a katholicismuson van a hangsúly, hanem azon elv foglaltatik ezen okoskodásban, hogy a korlátlan hatalom követelménye az is, hogy alattvalói az ő vallását kövessék. Ezen meggyőződést követve adta ki Rudolf király a híres XXII. t. cikket, mely szerint »*motu proprio, deque regiae suae potestatis plenitudine*« az előző királyok által a protestantismus ellen kiadott rendeleteket megerősíti. Még a XVII. század elején a protestáns erdélyi fejedelmek képesek kényszeríteni a magyar királyt, hogy a protestánsok vallásszabadságát és a magyar alkotmányt tartsa tiszteletben. De a bécsi kormány csak addig nem rendez nagyobb szabásu üldözéseket, a míg ereje nem engedi. Mikor a század második felében az erdélyi fejedelmek ereje is hanyatlik, és a mikor végre a század végén Erdély önállósága is elhalványul: nem képes többé Erdély eddigi feladatát betölteni, a küzdelmet abban hagyja.

Következett a vértörvényszékek kora, a mely azonban a holttestek tömegén keresztül sem tudta megvalósítani a hit-

egységét. Sőt oda fejlődtek a dolgok, hogy még Szelepcsényi primás, az üldözések nagymestere is azt adja tanácsul a királynak, hogy »nagyon is itt az ideje, hogy a magyarok kedélyét ne keserítsék el jobban«, vagyis hagyjanak fel az üldözéssel.

Ime, a XVII. században a magyarság folytonos pusztulásának képe tárul fel előttünk. És ezen folytonos pusztulás feletti siralom és kesergés adja meg a XVII. század történetírásának a jellegét. Mint Rozsnyai műve címében mondja, ő is elbeszéli: »a napkeleten és nyugaton, délen és északon folyó hajborzasztó kétfelé nézni tanító nagy dolgokat.«¹⁾ Erdélynek az önfentartás ösztöne csakugyan azt diktálja ezen korszakban, hogy a mint hidvégi Mikó mondja »a kétfelé sántikalás politikáját kövesse«. Csak így vélték elérhetőnek, hogy két nagy ellenség, a török és a német között a magyar el ne pusztuljon!

Sehol egy derült hang, csak mindenütt siralmas kép! Mindössze csak egy vigasztaló van, mely előtérbe tárul és ez az, hogy a hódoltsági terület lakossága sohasem feledte el azt, hogy ő magyar. »A jobbágy a mi tulajdonunk országostul, — írja Bethlen Gábor mint választott magyar király —, a töröknek csak behódol.«²⁾ Szalánci István 1636-ban azt mondja a budai basának, hogy »soha csak egy falu sincs, kit a török egyedül épen bírna, hanem minden falunak vagyon magyar ura is.«³⁾ A nagyvezér panaszosan említette 1618-ban az erdélyi kapitáhi előtt, hogy a magyar urak Temesváron és Becskereken alól is hódoltatják és birni akarják a szegénységet.

Tehát csakis az erősen kifejtett nemzeti öntudat mentette meg a hódoltsági lakosságot a 145 évi szolgaság alatt a magyar nemzet számára! Ez az erős nemzeti öntudat egy korszak feljegyzéseiben sem tör elő oly erővel, mint épen a XVII. században, a mely eldöntötte azon kérdést is, hogy ki legyen a magyar föld ura!

Ugy a török, mint a német a magyar nemzet pártfogójának tünteti fel magát. A török is azonban csak ürgyül használja fel a pártfogást befolyásának megszilárdítására, nagyon helyesen mondja Sándor Pál kapitáhi, hogy a végcél a török előtt is az, hogy minél nagyobb részt vegyen a szerencsétlen

1) Mon. H. h. II, 8 k. 24 l. 2) Bethlen fej. levelezése 1461 3) Tört. tár. 1894. 102 l.

országból és azt mondja, hogy a törökök rablók és álhatalian farkasok (= Turcas rapaces et inconstantes lupos esse).¹⁾ De szintoly gyűlöletes volt a német uralom is Nem hiába ujjong örömében hidvégi Mikó, a mikor Bocskay hajdui Petz hadait legyőzik. Mint Mikó mondja: »lőn a nagyhatalmu Istennek jóvoltából a kicsiny győzelme, a németnek utalatos inségéből való megszabadulásunkra.«²⁾

A XVII. század magyar történetirodalmának jellegét a két-felé sántikálás adja meg. Az összes ezen századi történelmi emlékek ezen viszonyokat tükrözik vissza. A törökhöz és a némethez való viszony képezi minden feljegyzés indító okát. Összefüggő oknyomozó történelem írása senkinek sem jut eszébe, nem a mult érdekli őket, hanem a jelen, melyben az egyes pártok szenvedélyei teljes izzásban vannak.

Az erdélyi fejedelem és a szultán közti barátságos érintkezés fentartásának közegei voltak az ugynevezett crátorok — nagykövetek. Ezeket az erdélyi fejedelem évenként egyszer vagy többször, egyedül vagy több emberrel együtt küldötte a portára. Ezek küldetésének célja volt, hogy nagyobb és titkosabb állami ügyeket előszóval intézzenek el. A török szintén küldött ilyen oratorokat az erdélyi fejedelemhez. A főkövet vitte rendesen az ország adóját és a fejedelem ajándékát. Az ajándékozás azonban kölcsönös udvariasság ténye volt, a mennyiben a szultán az ajándékot mindig viszonzta. Az erdélyi fejedelem ajándékát rendesen ősszel vitték, úgy hogy mind a három nemzet részéről egy-egy megbízott kísérte a követet. A szultán szintén követ által, rendesen egy csausz kíséretében küldte el szokásos ajándékát. Szinten ily módon küldte el a leveleket, vagy szóbeli üzenetét, fejedelem választás esetén pedig a fejedelmi süveget az athnámét és más jelvényeket.

Volt az oratorokon kívül még két állandó portai követ is, a kik Erdélynek Konstantinápolyban levő saját házában laktak, mint a két ország közti viszony állandó közvetítői. Ezeket a porta bizonyos mértékben kezeseknek tekintette. Ezek voltak az ugynevezett kapitihák — residensek.

1) Mon. H. h. II. 19 k. 174 l. 2) U. o. II. 7 k. 168 l.

Levelek és fontosabb hírek vitelére szolgálta még a fejedelem és a szultán külön *postái*.

A szóbeli érintkezésnek még egy saját közege volt ezen kívül. *Ezek voltak a tolmácsok*, kiket az időnkénti portai követek vagy orátorok vittek magokkal, vagy pedig az erdélyi fejedelmek udvarában tartózkodtak és ott a szultántól érkezett leveleket magyarázták, vagy a szóbeli üzeneteket tolmácsolták. Rendesen jelen voltak e mellett a szultán és a fővezér előtti kihallgatásokon, *ezek a tolmácsok nevezettek török deákoknak is*. A török deákok otthon a portáról érkezett leveleket fordították. De voltak ilyen török deákok a portán és az orator vagy a főkövet mellett is. A török deák állapota nem volt valami kecsegtető, de vigasztalhatta az, hogy emelkedhetett, a mennyiben a török deák felvihette a kapitihaságig.

Egyedül a főkövetség volt elzárva a török deák elől, *mert főkövet csakis előkelő férfiú lehetett*, a török deákság pedig terhesebb is volt, sem hogy előkelők vállalkoztak volna rá.

A főkövetek, oratorok, kapitihák és török deákok eleitől fogva megszokták, hogy rendes naplót vezettek, vagy emlékirat alakjában örökítették meg a látottakat és hallottakat. Épen azért a XVII. század magyar történelmi irodalmának jórésze a főkövetek, oratorok kapitihák és török deákok tollából került ki.

Igen sok történelmi feljegyzés keletkezésére adott alkalmat azon körülmény is, hogy egyesek részt vettek bizonyos hadjáratokban, vagy nagyobb szabásu mozgalmakban, és tapasztalataikat szintén megörökítették. Rhédey László pl. résztvévén a II. Rákócy György szerencsétlen lengyel hadjáratában természetesnek tartja, hogy azt neki meg kell örökítenie.

Említsük fel még, mint a feljegyzések egyik bő forrását a protestánsok üldöztetését. Igen sok emlékirat és napló elkészedett lélekkel foglalja írásba az üldözéseket és az utókor ítéllete alá bocsátja ezzel az üldözések rendezőit.

Vegyük hozzá végre, hogy a XVII. században úgy a török mint a német párton az ország legelőkelőbb férfiai küzdöttek és igyekeztek megmenteni a magyarságot. És ha ezek valódi hazafias törekvéseik dacára is mindenütt csak pusztulást kénytelenek szemlélni: csodálkozhatunk-e ha memoirokban vagy nap-

lókban igyekeznek bizonyítani, hogy a haza pusztulásának nem ők, hanem az ellenpárt az okozója.

Miedezeket összevéve megkaptuk azon okokat, melyek a XVII. század történelmi irodalmát oly gazdaggá és értékesé tették!

A történetírás jellemzése.

Livius és a humanisták. Bonfini. Subjectivitás. Kutfők felosztása.

A XVII. század történetírása még a humanista hagyományokat követi. Bonfini, a Mátyás király híres történetírója a mintakép, a ki meg Liviuszt utánozta. A humanisták a classicus irodalmat tartották a felsőbb szellemi műveltség igazi forrásának, innen származott az a törekvés, hogy a classicus írókat utánozzák. *A humanismus azonban csakhamar tultengett, üres formalismusba süllyedt, melynek csak hibáit utánozták azok, a kik írói eredetiséggel nem bírtak.* A tetszetős forma a fő előttök, minden egyéb csak mellékes. A szép formát pedig a pompás dictióval érik el. Nem az a kérdés, hogy a szépen kikerekített beszédek, melyektől csak úgy hemzsegnék az ezen századból származott feljegyzések is, tényleg elmondattak-e? Sőt ha igazságosak akarunk lenni, azt kell mondani, hogy igen kevés van a szereplők szájába adott beszédek között olyan, mely csak a valószínűség látszatával is bírna. Olyan szépen kidolgozott beszédeket, a Livius körmondataihoz hasonló szép mondatokkal aligha jegyzett fel valaki az ókorban, vagy a középkorban, sőt még a XVII. században is.

Nem egyebek ezek, mint üres szólamok és felesleges szóhalmazok.

Mikor Livius egy csatát leír valóban elemében van, és ragyogtatja leíró és szemléltető képességét. Épen ilyen szép csataképekkel gyönyörködtetnek a humanisták és a XVII. századi történetírók is. Gyönyörködve olvassuk ezen szép leírásokat, de ezek a történetíróra nézve teljesen értéktelenek, mert nem nehéz rájönni, hogy mindezen leírások a történetírók fantáziájának szüleményei.

Bonfini volt ezen iskolának a magyar irodalomba átültetője, a ki a magyarok történetéről írt nagy művével egy külön iskolát alapított Magyarországon. Bonfini főjellemvonása a bőbeszé-

dűség, a szónoki hatást vadászó fellengős frázisok, a rikitő színű jellemzések a szinpadias, érzelgős, üres pathos, a dagályos nyelven írt, költött hosszú beszédek, néha a meg sem történt csaták aprólékos leírása stb. *De már az események oknyomozó indokolását és azok logikai kapcsolatát nem tartották szem előtt. Nem oklevelekből merítették az események okait, hanem magok költötték az okokat.* Fődolog náluk az események olyan csoportosítása, hogy azokat vonzó módon adhassák elő. Nem nagy aggodalmat okoz nekik a chronologia sem, épen azért chronológiájuk is nagyon hibás.

Hogy Bonfini iskolája elterjedt és hogy még a XVII. században is virágozik, ennek oka első sorban azon körülmény, hogy sem a Mátyás király halála, sem pedig a nemzetet a mohácsi vésszel ért nagy katasztrófa, *nem tudták kiirtani a renaissance nyomait Magyarországon. Sőt határozottan állíthatjuk, hogy az mindig jobban jobban terjedt.* A műveltebb osztály ezután is épen úgy vonzódott a humanismushoz és ép olyan előszeretettel olvasta a humanista írókat, mint akár a XV. században. Így tehát természetes volt, hogy a történetíróknak arra kellett törekedni, hogy olvasó közönségük izlését megnyerjék, annak jóindulatát biztosítsák. Ezt pedig csak úgy érhették el, hogy ha Bonfini iskolájához csatlakoztak.

Jellemző képviselője a XVII. századi humanista történetíróknak Szamosközy, a ki annyira vitte a humanista formához való merev ragaszkodást, hogy nem csak az elsőrangú fontossággal bíró események elbeszélésénél lep meg bennünket, bizonyára soha el nem mondott, de szép beszédekkel, hanem még a legjelentéktelenebb és a legalsóbb rangú szereplők szájába is szépen kidolgozott beszédek ad, hogy valamiképen a szép formát meg ne rontsa a kisebb jelentőségű események lapos előadása.

De viszont vannak egyes történelmi feljegyzések, melyek őszinte és minden mesterkéeltséget kerülő hangjokkal egyáltalában nem emlékeztetnek a humanistákra. Ilyenek a naplók jó része, melyek közt különösen kiválnak a Thököli Imre naplói írók közvetlen előadásával.

Másik nem kevésbé fontos jellemvonása a XVII. század történelmi irodalmának, *hogy a történetírók mélyen átérzik az*

eseményeket. Nem csoda ez, mert hiszen jó részök tetteles *részt is vett az események létrehozásában.* Épen azért, mert a legnagyobb részben azok írják a történelmet, a kik ezen század izzó küzdelmeiben vagy cselekvőleg vagy szenvedőleg részt vettek, ki van zárva annak a lehetősége is, hogy objectiv módon adjak elő azon eseményeket, melyek lelkökben mély nyomokat hagytak hátra. Személyes érzelmeiket vegyítik feljegyzéseik minden sorába, olyan modorban irnak, mintha csak ma olvasnánk valamelyik szenvedélyes pártvezér hírlapi cikkeit, melyekben természetesen csak igen kevés objectivitásról van szó. Nemcsak egyes nagy politikai kérdések vagy egész pártok törekvéseinek megítélésénél nyilatkozik meg ezen subjectiv hang, meg nyilatkozik ez a feljegyzések minden sorában. Sándor Pál kapitálya például leírja egy helyen Konstantinápolyt. Azonban ezen leírás nem azon nevezetességeket sorolja fel, melyeket az objectiv szemlélő ilyeneknek tart, hanem ugyszólván megelégszik a konstantinápolyi keresztyén temető leírásával, mely azért érdekli őt leginkább, mert sok jeles magyar van ott eltemetve, kiknek sirjai nagyon elhanyagolt állapotban vannak.¹⁾

A memoir irodalom is tele van vagy a személyesen átélt szenvedések vagy a nemzetet ért nagy csapások feletti elkeseredett kitörésekkel. A feljegyzések ezen modora és subjectiv hangja szoros összeköttetésben van azután egy másik ténnyel. Ugyanis a XVII. század *történelmi emlékeinek tulnyomó része napló és emlékirat.* Ezt a műfajt választották a történetírók, mert az egyéni bánat vagy öröm, a sympathia vagy antipathia ki fejezésére egy műfajban sincs bővebb ter, mint ezen két műfajban.

A rokonszenv és az ellenszenv soha szabadabban és korlátlanabban nem nyilatkozott még egy korszak irodalmában sem, mint épen a XVII. század történetirodalmában. Minden történetíró pártíró, a kik közül igen sokan a végletekig viszik az ellenpárt iránti gyűlöletet és a szenvedélyes kitörések halmozaként tekinthetők feljegyzéseik.

A sárospataki magyar krónika például a németeket és a kathólikusokat kárhóztatja lépten nyomon az ország pusztulá-

1) Tört. tár. 19 k. 189 l.

sáért, mint a krónikairó mondja. »a pápistaság és a német nemzet a magyar nemzet ellen álnok tanácsot forral«. ¹⁾

A válasszal azonban a katolikusok sem maradnak adósok. Hogy mennyire igaz ez, bizonyosságul idézhetem elő Pető Magyar Krónikáját, ki Bocskay felléptét következőleg méltányolja: »találkozék egy átkozott ember és veszedelemnek fia, Bocskay István, ki nem édes hazájának szabadulását, hanem csak a maga hasznát keresvén, felzavará a szép tiszta vizet«. Nem csoda tehát ha így sohajt fel Pető: »adta volna a felséges Isten, hogy soha ne született volna Básta Györggyel egyetemben az az átkozott hazája vesztő és nemzetsége rontó ember«! ²⁾ Ime Bocskayt Bástával egy helyre állítja a párt szenvedély! Messze van még innen az az idő, a mikor a higgadt, pártokon kívül álló és az eseményeket objectiv szemmel néző történetírás ideje eljön. *Annyi bizonyos, hogy a XVII. század történetírása az objectivitást meg sem közelíti.*

Ezen század történelmi feljegyzései három nagy csoportba oszthatók, úgy mint az emlékiratok, krónikák és naplók csoportjára. Ezen egyes műfajok tulajdonságairól és azok művelőiről szólok az alábbiakban.

A XVII. század történetirodalmáról írva, azon célt tűztem ki magam elébe, hogy ezen gazdag történelmi irodalmat egész terjedelmében bemutassam, vagyis lehetőleg pontosan összeállítsam az összes XVII. századi történelmi kutatókat, ide számítva a legkisebb feljegyzéseket is.

Tettem pedig ezt azért, mert kutatásom közben arról győződtem meg, hogy a magyar nyelv XVII. századi állapotának tanulmányozására is valóságos kincses bányát képeznek a XVII. századi történetírás emlékei. Tehát azt hiszem, hogy szolgálatot teszek a nyelvészeknek is a XVII. századi történetíróinak lehetőleg teljes összeállításával. A történetíró is együtt találja itt a kutatókat. De szolgálatot teszek, azt hiszem az irodalomtörténet íróinak is, mert hiszen valamely korszak költészete és történetírása ugyanazon forrásból: a nemzeti érzésből táplálkoznak.

Ugyanazon hangot, melyet a történetírásban észlelünk, megtaláljuk ugyanazon korszak költészetében is!

1) Tört. tár. 4 k. 57 l. 2) Pető: Rövid m. krón: 158. l.

Az emlékiratok jellemzése.

Az emlékirat mint történelmi műfaj az elbeszélés anyagát azon korból veszi, melyben a szerző él, vagy ha visszafelé megy is az események fonalán, csak a közelmúlt eseményeit öleli fel. De ezen közel múlt események is oly természetűek, hogy ugyszólván a napi események jelentőségével birnak, a mennyiben hatásaik észlelhetők még az emlékirat keletkezésekor is.

Az emlékiratok szerzői sohasem olyan férfiak, a kik pusztán történetírói hajlamaikat akarják kielégíteni, ezeket nem a történettudomány iránt való érdeklődés vezeti. *Az emlékiratok írói mindnyájan cselekvőlegesen vagy szenvedőlegesen, de valamelyik módon mindenesetre résztvesznek koruk eseményeiben.* Igen nagy részben nagy szerepet vivő férfiak, vagy ha nem ilyenek volnának, abban esetben meg az események mintegy zugnak körülöttük, nem ritkán sokat szenvednek, üldözéseknek vannak kitéve. Sokszor önhibáikon kívül a mozgalmak áldozataivá lesznek, vagy ha nem sodortatnak is el az események által, az országos események egész életökre kiható szerencsétlenségeket hoznak rájuk. Tehát az emlékirat írója úgy áll az események közepette, hogy önkénytelenül is szemlélője azoknak, ki sem térhet azoknak megfigyelése elől, épen azért indítatva érzi magát azok megörökítésére.

Az emlékirat írója épen ezért ritkán bir az országos események áttekintő ismeretével. Öt az érdekli az egészből első sorban, a mi körülötte történik, tehát kiválasztja az események közül azokat, a melyek ő rá nézve érdekeseek. Innen van az, hogy az emlékirat írója felemlit igen sokszor olyan dolgokat, a melyek sem a kortársak jó részét sem az utókort egyáltalában nem érdeklik és valóban csak az ő egyéni szempontjából érdekeseek.

Bár e szerint az emlékirat még nem oknyomozó történelem, azért még sem töredékesek azok a feljegyzések, melyeket magában foglal. *Összefüggő elbeszélés alakjában írja le az eseményeket, nem napról napra beszéli el a történeteket minden összefüggés nélkül.*

Az eseményeket tehát nem rögtön történésük után jegyzi fel, hanem bizonyos idő múlva utánna. Az események megtör-

ténése és a feljegyzés között azonban hosszú időköz nem telik el. *Ezért az emlékirat annyira korhű, hogy a feljegyzés hangjából még azt is meglehet ismerni, hogy az emlékirat szerzője milyen pártállású volt.* Amennyiben pedig összefüggő előadása van és az okokat is kutatja, az oknyomozó történelmet, a rendszeres történetírást megközelíti, de kifogástalan pártatlanságra nem juthat, mert pártállása és az események közelsége miatt az emlékirat szerzője pártállását meg nem tagadhatja. Megpróbálja ugyan azt is, hogy kritikát gyakoroljon, de az események közelsége miatt elfogultsága minduntalan kitűnik.

Az emlékirat legfőbb értéke és *becse tehát abban áll, hogy kutfőt képez.* Az eseményeket megismerjük belőlük és ha még ehhez hozzá vesszük az író pártállásának a megítélését, akkor ki tudjuk választani az emlékirat egyes adataiból, hogy melyik bir több vagy kevesebb értékkel.

Viszont érdeme az emlékiratnak az *alanyi szempontból credő közvetlenség*, melylyel az olvasót mintegy az események szemtanújává teszi, érzelmes jellemvonása pedig a történelmi anyagot lélekkel tölti meg. De ezen előnyei könnyen megszűnhetnek, ha az író elfogult, részrehajló vagy roszhiszemű, korlátolt vagy megbizhatatlan. Ilyenkor az emlékiratnak mind művészi, mind kutfői értéke csorbát szenved. Az emlékirat minden adatára és ítéletére tehát kritikát kell gyakorolni.

Ezen szempontok azok, *melyek foytán a XVII. század történetírói közül még azokat is az emlékiratírók közé sorozandóknak tartom, kik műveiknek historia nevet adnak.* Legnagyobb részben koruk történelmét tárgyalják és rendesen mindenik emlékirat készítő valamelyik párthoz tartozik, sőt egy részök koruknak szerepvivő férfiai, épen azért mindnyájan pártszempontból irnak, tehát az objectiv történetíró nevére igényt nem tarthatnak.

Még ha kissé koruktól távolabb eső eseményeket beszélnek is el, ha például a mohácsi vészt veszik kiinduló pontnak, abban az esetben is mindjárt észrevesszük első soraikból, hogy az illető a török vagy a német párthoz tartozik-e, vagy hogy az író katolikus-e vagy protestáns?

E m l é k i r a t í r ó k.

Istvánffy Miklós nyitja meg ezen század emlékiratíróinak sorát.

Pécs környékén született, olyan helyen, a hol a török elleni küzdelem szakadatlanul folyt. Ezért már a gyermekkorában szerzett benyomásai maradandók voltak. Születési éve bizonytalan Tudomány szomszja már korán a külföldi egyetemekre vonzotta. Több olasz és német egyetemet keresett fel. Nagy jártas-ágot sajátított el a klasszikus nyelvekben, de megismerkedett a modern nyelvekkel is. Hazájába visszatérve azon ifjak egyikének bizonyította magát, a kik ezen korszakban kötelességüknek tartották, hogy keressék az alkalmat arra, hogy hazájoknak használjanak. Igon csábító volt a Dunántul ifjaira nézve, hogy gróf Zrínyi Miklós szigetvári hős alatt szolgáljanak. Istvánffy is a hadi pályát választotta és szolgált egy időben Zrínyi alatt is Szigetváron. Később Oláh primásnak a titkára lett, majd Miksa alatt a királyi kancelláriában hivataloskodott.

Rudolf uralkodása alatt gyorsan emelkedett Istvánffy, a mennyiben tanácsos, majd pedig nádorhelyettes lett. A legfényesebb pont életében akkor következett be, a mikor Rudolf kénytelen volt a nádor választó országgyűlést összehívni. Katholikusok és protestánsok a saját jelöltjüket akartak eme diszes polcra emelni. Szóba jött a katolikus Istvánffy is, mint nádorjelölt. Hogy nem győzött, onnan magyarázható, hogy a rendek többsége protestáns lévén, a protestáns Illésházy választotta meg nádorrá.

Nem sokkal ezután 1608. nov. 17-én szélhűdés érte, minek következtében jobb kezét többé nem igen tudta használni. Művén ezután csak keveset dolgozhatott. Meghalt Varasd mellett Vinicán. Gondoskodott még halála előtt arról is, hogy művei kinyomassanak. Pázmány Péter az ő megbízásából rendezte sajtó alá műveit 1622-ben.

Műveinek címe: *Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV.* Az 1490—1609-ig terjedő eseményeket öleli fel benne. A forrásokkal, melyek művének hitelessége tekintetében eléggé felvilágosítanak bennünket, maga beszámol, azt mondja ugyanis hogy „*vagy mint szemtanu, vagy biztos tudomásból*“ meríti az adatokat.¹⁾

1) Istvánffy: *Hist. r. H. Viennae 1758* a címlapon.

Az állás, melyet elfoglal, lehetetlenné teszi neki, hogy pártíró ne legyen. Hiszen azon korban élt ő, a mikor bármely magasabb hivatal elnyerése az illető pártállásától függött.

Azon párthoz tartozik ő, mely a *Habsburg ház iránt feltétlen bizalommal viseltetik*, a mely párt a Habsburgokhoz való csatlakozástól várja az ország egyesítését, az ország egész területének a török uralomtól való felszabadítását. Épen ezért a a Mátyás király halálát követő rohamos hanyatlás okát sem a Jagellók gyengeségében és más országos bajokban keresi. Attól meg épen irtózik, hogy a Habsburgok részben Magyarországnak sorsával nem törődő, részben gyámoltalan uralmát okolja az ország folytonos pusztulásáért. Nem, Istvánffy megtalálja másutt is a bünbakot, amennyiben azt mondja, hogy *„Mátyás halála után Magyarország előkelői és a nemesség nyugalomra tévén szert, elpuhultak és csak saját kényelmüket és kapzsiségüket igyekeztek kielégíteni“*.

A Habsburgoknak feltétlen hive Istvánffy, ki tűzbe menni kész az uralkodó családjáért. Nagy az ellenszenve épen azért mindazok ellen, kik a Habsburgok uralmának jogosultságát kétségbe vonják, vagy épen a Habsburgok ellen fegyvert fognának. Jellemző, hogy Bocskayt gyűlöli ugyan mint protestáns embert is, de Istvánffy szemében nem az a Bocskay főbüne. Istvánffy elsősorban a Habsburgok ellenségét gyűlöli Bocskayban. Felkelését is »veszélyes mozgalomnak« nevezi.

Sőt Bocskaynak még egyéni jellemét és vitézségét is kétségbe vonja. Meghunyáskodó, gyáva és árutakon járó embernek mutatja be. *Szerinte Bocskay áruló volt, ki a Rudolf ellenségeivel cimborált*, »Bocskay azután megijedve, a megkezdett árulást nem hagyta abba, hanem hogy a hajdúkat, ezen különféle embereknek utálatos söpredékét annál könnyebben megnyerje, ravaszul gyártot leveleket, melyek szerint Barbianó azért jött, hogy kiirtson minden vallást, mely nem kathólikus.«²⁾

Azzal azután nem törődik Istvánffy, hogy Bocskayról az ő kortársai, mivel Bocskayt másképen ismerték tetteiből, ilyeneket nem fognak elhinni. Mindenütt csak gáztetteket emleget Bocsk-

1) U. o. I. 1. 2) U. o. 498 l.

kayról, de hogy azon gaztettek miben állanak, azt nem mondja meg. A szerencsi gyűlésen is szerinte „*a vallás csak ürügy, melylyel (Bocskay) gaztetteit elpalástolni igyekeznek*“.¹⁾

Egyet azonban nem tagadhatunk meg Istvánffytól. *Teljesen magyar érzelmű, őszintén sajnálja a magyarság pusztulását, gyűlöli a magyarnak minden ellenségét*, Nemcsak a folytonosan dúló törököt gyűlöli. Bár a császár hive, nem kiméli a császár embereit sem, azoknak is szemébe mondja a vádakát, melyek őket mint az ország szerencsétlenségének előidézőit sujtják. Ellensége Bástának is, a császár hű emberének.

Megveti Bástát mint katonát, ki katonai becsületével összetudja egyeztetni a szószegést is. Felhossa róla a beszercei esetet, »a hol Bástá adott szava ellenére vallon katonáit nem akadályozza meg abban, hogy az elvonulókat ki ne fosszák.«²⁾

Maga ez a tény is igazolja, hogy bár Istvánffy pártember és elfogult író, mégis a mennyire lehetséges pártatlan akar lenni. Mert hogy Bástának egy más szempontból való megítélését emlitem fel, *a lélek nagyságot és vitézséget sem tagadja meg Bástától*. »Nagy erényű és kitűnő katona lett volna, ha kapzsiság és kegyetlenség el nem homályosította volna.«³⁾

Mindenesetre szép, hogy ezt elismeri Bástáról, csak az a feltűnő, hogy ugyanakkor a mikor Bástáról elfogulatlanul akar ítélni, azt *a mit dicsőséggépen említ fel Bástára nézve, a lélek nagyságot megtagadja ugyanakkor Bocskaytól*. Tehát még is más mértékkel mér a császár embereinek mint a »lázadó magyaroknak«.

A protestánsok elleni gyűlölete az eddigiekből is kitűnik. Nem képes méltatni a reformáció fontosságát. Keletkezését is elmondja, de úgy hogy abban nincsen köszönet. »Németországban kegyetlen és veszélyes szakadás keletkezett Luther Márton, egy száz ágoston rendi szerzetes kezdeményezésére.«⁴⁾

Stilusa tiszta és világos. A klasszikai tanulmányok nyomai meglátszanak rajta. Megérdemli a „*Magyar Livius*“ nevet is, melylyel az utókor őt megtisztelte.

Ítéleteit az egyes eseményekről röviden és határozottan fejezi ki. Ezen határozottság különösen közreműködik arra nézve, hogy

1) U. o. 505 l. 2) U. o. 481 l. 3) U. o. 522 l. 4) U. o. 84 l.

az olvasóban Istvánffy azon érzelmet idézi fel, mintha a felsorolt eseményeknek csakugyan úgy kellett volna történni, a mint ő azokat előadja.

Mivel Istvánffy összes kortársai közt a leghatározottabban juttatja kifejezésre művében a német párthoz való szigorú ragaszkodását, a *német párt férfiai mintegy tankönyvnek tekintették az Istvánffy könyvét*, abból próbálják igazolni, hogy egyedül a német párt jár helyes uton az ország egyesítésének elérésére. Különösen a jezsuiták forgatták nagy előszeretettel Istvánffy művét. Sőt két jezsuita *Timon és Kazy* folytatták is az ő munkáját. Timon 1598-tól 1662-ig folytatta. De a Timon műve kéziratban maradt és ezen kéziratot később Kazy használta fel: *Historia regni Hungariae ab a. 1601—1681* (3 kötet).

Azonban sem Timon sem Kazy nem közelítik meg az Istvánffy határozottságát és stílusának erőteljességét.

Hídvégi Mikó Ferenc erdélyi származású férfiú, született 1585-ben meghalt 1635-ben. Erdély politikai életében kiváló szerepet vitt. Már 1610-ben, tehát egészen fiatalon lett csiki vicekapitánynya, 1611-ben pedig részt vett Báthory Gábor erdélyi fejedelem kíséretében, a Serbán Radul oláh vajda ellen viselt háboruban. Majd 1613-ban Csik-Gyergyó és Kászon főkapitányává lett, azután főudvarmesterré, végre kincstartóvá lett, Bethlen Gábor fejedelemhez nagyon hű volt, a ki igen fontos küldetésekkel is megbizta őt.

Igy 1616-ban bejelenti Mikó a portára Lippa átadását. A fejedelemségre vágyó Homonnait is ő ellensúlyozta a portán. Legbizalmasabb természetű megbízatását azonban 1625-ben kapta Bethlen Gábortól, ki őt a császárhoz küldte, hogy a császár leányának kezét kérje meg a fejedelem számára. A küldöttség azonban nem ért célt a császárnál. Ekkor Bethlen újabb megbízásából Berlinbe ment Mikó, hogy ott Brandenburgi Katalin kezét megkérje a fejedelem számára. Küldetésével célt ért, mint tudjuk, és Bethlen nevében a házasságot Brandenburgi Katalinnal meg is kötötte.

Majd 1626-ban ugyancsak Mikó nyerte a megbízást arra, hogy Brandenburgi Katalint Kassára hozza, a hol azután fényes menyegző tartatott. Az ugyanazon évi pozsonyi béke megkö-

tésénél is jelent volt és pedig mint Bethlen Gábor főkövete.

Bőben rá szolgált tehát Mikó az ő hűséges szolgálataival arra, hogy a fejedelem birtok adományokkal jutalmazza hű emberét. Így nyerte Mikó többek között a Csikszereda melletti Zsögöd nevű birtokot.

Bethlen halála után meg a fejedelem családjának akarja az uralmat biztosítani. Ezért előbb a Bethlen özvegyének fejedelemségét akarta keresztülvinni, majd mikor ez nem sikerült, a Bethlen István pártjára állott és 1630-ban az özvegyet lemondásra bírta.

Mikor I. Rakócy György fejedelemmé választott, Mikó ment követségbe a fejedelem meghívására. Kedvelt embere lett Rakócynak is, úgy hogy mikor ifj. Székely Mózes pártot ütött ellene, a fejedelem Mikót küldte a portára ezen ügyben 1633-ban. Ekkor kapta a kolosmonostori uradalmat 15000 magyar forint zálogösszegben.

Művének címe: *„Historia a maga életében történt erdélyi dolgokról 1594—1613“*.

Igazi erdélyi hazafinak bizonyítja magát művében. *Szereti az egész magyarságot, de mégis legjobban szereti szűkebb hazáját: Erdélyt.* Nem helyesli, hogy az erdélyi fejedelmek hol a török, hol a magyar király ellen hadakoznak, mert ő minden vállalatban kockáztatva gondolja Erdély jövőjét.

De legnagyobb keserőséggel tölti el lelkét az a sajnálatos körülmény, hogy nem elég az, hogy a magyart két nagy ellenség pusztítja: a török meg a német, ehhez még egy harmadik és pedig sokkal veszedelmesebb ellenség is járul, mert *már a magyar is pusztítja a magyart.* Elbeszéli, hogy 1600-ban Básta hajduival legyőzte Székely Mózes. Ekkor a hajduk különösen a Mezőségen nagy kegyetlenséget vittek végbe. Elrontaték, elpusztítottak Erdélyt úgy, hogy soha többé meg nem épül, mert akkor nem lévén kegyelem sem nemes sem paraszt, se férfi se asszonyi állatnak, egyaránt emésztette a fegyver mind a férfit, mind az asszonyi állatot kiváltképen a Mezőségen. *Azt pedig a hallatlan kegyetlenséget a magyar hajdu cselekedte.*¹⁾

1) Mon. H. h. II. oszt. VII. k. 151 l.

Nincs nála alaposabb ismerője az erdélyi viszonyoknak a XVII. században. Senki sem fejezte ki jellemzőbben Erdélynek a Magyarországhoz való viszonyát ezen században. Elmondja, hogy Erdélynek két nagy ellensége ellen kell magát megvédeni egyszerre: a török és a német ellen. Mivel ezekkel együtt meg nem mérközhetik, Erdélynek úgy kell magát fentartania, hogy mindenik ellenségének kedvében járjon. Vagy mint ő kifejezi, Erdélynek a „*kétfelé sántikálás politikáját*“ kell követni. Csak így képes a törököt és németet egyensúlyban tartani.

Felismeri egyszersmind Erdélynek azon örök érdemét, melyet erején felül Magyarország megmentése körül sokszor önkarával szerzett. Mint el nem vitatható tényt konstatálja, hogy *azon szomorú időkben mindig Erdély kelt fel Magyarország szabadságáért*. Nemcsak felkelt, hanem ezt igen sokszor saját romlásával, vagy legalább is tömérdek kárával tette. Sőt Mikó úgy találja, hogy a magyarországi magyarok meg nem méltányolják Erdélynek magyarországi érdemeit. A mit Erdély a magyarokért tesz is, a magyarok nem értik meg, és tétlenül nézik Erdély romlását még akkor is, ha valamit ők Magyarország érdekében kezdenek. Így elmondja, hogy Bocskay elfoglalván Kassát, Erdélyt is magához akarta vonni. Az erdélyiek emlékében azonban felujultak azon események, melyek sokszor bekövetkeztek, ha Erdély Magyarorszáért felkelt. Résztveletlenséggel, közönynyel találkoztak magyarországi testvéreik részéről. Mint Mikó mondja, Bocskay Erdélyt is magához akarta vonni, »de viszont, *kivel itt felköttesse a harangot, nehéz vala, mert már sokszor a kása szájunkat megégette vala és mikoron mi szegény erdélyi statusok életünket kockára vetettük, akkor Magyarország csak nézi vala*«. ¹⁾

Sőt Mikó oly sötét színben látja a magyarországi magyarok közönyét és hálátlanságát, hogy egy helyen azt mondja, hogy »megtanuld atyámfia, hogy minekünk mindenkor veszedelmünk Magyarországhban volt, mikor egymást nem értettük, viszont igen szép csendességünk mint nekik, nekünk is akkor volt, mikor egymás értelmében és szeretetében voltunk«. ²⁾

Mikó egyike a XVII. század legtárgyilagosabb történetiróinak.

1) U. o. 170 l. 2) U. o. 179 l.

IHa némely kortársa iránt elfogult is, az elfogultság ő nála menthető annyiban, hogy a magyarság pusztítóit s az egyenetlenség szítóit keményen ostorozza. Stílusa könnyen folyó és magyaros Tösgyökeres magyaros kifejezéseivel kimagaslik a XVII. századi történetírók mesterkéltsztilussal irt művei között.

Magyarország ellen sokszor tulzásokra ragadtatja magát. Nem ismeri el például a hajduságnak a magyar alkotmány és a vallásszabadság biztosítása körül szerzett érdemeit, mert a hajduban ő csak az Erdélyt dúló, pusztító vad katonát látja. Ezen eljárásának alapja azonban éppen erős hazafias szellemében keresendő. *Meg van győződve, hogy a magyarság egyedüli oszlopa Erdély és ő, az erős hazafias szellemtől áthatott író, félti a magyarság bástyáját Erdélyt.*

Bethlen Farkas született 1639-ben, meghalt 1679-ben. Nagy tudományu férfin hiráben állott, éppen ezért II. Rákócy György követségekre használta. 1662-ben Kemény Simon híve lett s e miatt nota perbe fogatott, azonban fe mentetett. Apaffi fejedelem kegyét is megnyerte később, s mint a fejedelem egyik híve consiliárius-sá lett. Majd 1667-ben Fehérmegye főispánságát nyerte el, 1678-ban pedig fontos megbizással Konstantinápolyban járt követségben.

Művét nagy terjedelemben 16 könyvben írta meg, melynek kinyomatását testvére Elek akarta megvalósítani. E célból Keresden nyomdát állított fel. A munka kinyomásához 1684-ben kezdett hozzá, de Thököly Imre betörése alkalmával 1690-ben kénytelen volt abban hagyni és így csak 832 lap készült el belőle. Az így félig elkészült példányok is idővel megromlottak, sőt maga az eredeti kézirat is elveszett. Benkő József vállalkozott azután azon fáradságos munkára, hogy a hiányzó részeket másolatokból pótolván, a művet kiadta 1782—1793-ig.

Művének címe: »Historia de rébus Transsilvanicis«.

A mi művének forrásait illeti, meg kell jegyezni, hogy Bethlen Farkas szorgalmasan tanulmányozta kortársainak és a közelmúlt történetíróinak műveit. *Igen sokat merített Gyulafy Lesztár művéből. Legtöbbször vett azonban a Szamosközy munkájából a mit különben maga is többször beismer. Sokszor található nála ez a kifejezés: »ut Szamosközius refert«.*

Hogy milyen mérvű volt ez az átvétel, arra nézve még világosabban is kifejezi magát. Felemlíti ugyanis, hogy Bocskay Szamosközy műveinek kinyomására 2000 frtot hagyott, majd azt mondja Bethlen, hogy „*ezen történelemből a mit szükségesnek láttam ezen jelen munkámhoz, teljes hűséggel átvettem*“.¹ (= Quid quid ad praesentem hanc nostram historiam necessarium videbatur, summa fidelitate deprompsimus).

Külömben Bethlen Farkas művéből több esemény hiányzik, a mi a Szamosközy művéből nem maradt ránk. Ha ezek Bethlen Farkas életében még meg lettek volna, Bethlen bizonyára átvette volna, de így teljes bizonyossággal állíthatjuk, hogy Szamosközy műveinek azon részei már Bethlen idejében is hiányoztak.

Bethlen elég tárgyilagosan ítéli meg az eseményeket. Legmélyebb nyomokat hagyott az ő lelkében is a magyarság pusztulásának látása. Mintegy szándékosan keresi össze azon eseményeket, melyek Erdély pusztulásával összefüggenek és a duló vezérekről valóságos bűnlajstromot állít össze. Legjobban gyűlöli Mihály vajdát, kiről azt mondja, hogy az egész nemességet ki akarta irtani. Bethlen szerint csak Malaspina pápai követ beszélte le őt ezen szándékáról.²)

Külömben arra törekszik mindig, hogy pártatlannak tűnjék fel Óvakodik attól, hogy rokonszenvét vagy ellenszenvét elárulja. *A rokonszenv és ellenszenv nem is egyes kifejezéseiből tűnik ki, hanem az események olyan irányu csoportosításából.*

Kárhoztatja a felekezeti türelmetlenséget is. Felemlíti a protestánsokon elkövetett erőszakoskodásokat. Szerinte nem okolható senki más ezekért, mint a kapzsi császári vezérek. Ilyennek tünteti fel Belgiojózó császári vezért is. A híres kassai templomfoglalás elbeszélésénél mutatja be őt ilyennek. Belgiojózó kincsvágyó volt. Ezért mielőtt az elfoglalt kassai templomot az egri káptalannak átadta volna, mivel azt hitte, hogy mikor János király Lengyelországba menekült, ide rejtette el kincseit: »*ásóval átkutatattja a szegleteket is. Hogy pedig a munkások annál szorgalmasabban dolgozzanak rajta, a kiásandó kincsből 12000 frtot ígért nekik, miután pedig semmi kincset nem találtak, munkájokat engedte nekik jutalmul*“.³)

1) Wolffg. de Bethlen. Hist. Cibinii 1785. I. 465. 1. 2) U. o. IV. k. 464 1. 3) U. o. 79 1.

Tárgyilagosságát ott is igyekszik megőrizni, a hol rokonszenvének nyilatkozására alkalom nyílnék. Bocskayval például rokonszenvez, azért a mikor Bocskay megrendítő halálát elbeszéli, ezt elég nyugodt hangon teszi.

Stilusa teljesen a humanista hagyományok hatása alatt áll. Az egyes szereplők az ő művében is szép hosszú és kikerített beszédeknek mondanak. Ezen beszédek közül sok egészen művésziiesen van kidolgozva. Annyira szeret beszédeknek közbeszőni, hogy mikor 1598-ban elbeszéli, hogy Báthory Zsigmond egy katonát, — a ki az elnyomott szabadságról mer beszélni —, felakasztat, ezen kegyetlen tette ellen felzúdul a közvélemény, melynek szavait egy kis beszédben tolmácsolja az író.¹⁾

Bethlen János született 1613-ban, meghalt 1678-ban. Korán árvaságra jutván, mostoha atyja Macskási Ferenc neveltette. Iskoláit itthon elvégezvén, ismereteit külföldön is gyarapítani akarta. A frankfurti egyetemen végezte be tanulmányait 1630-ban. II. Rákócy György fejedelem tetszését megnyervén, nevezett fejedelem őt Lengye'országba magával vitte, majd előkelő állásokkal jutalmazta hű szolgálatait. Így lett Bethlen János 1657-ben krakkói parancsnokká, 1659-ben kancellárrá, majd 1662-ben Fehérmegye főispánjává és Udvarhelyszék főkapitányává.

Több ízben érvényesítette befolyását a fejedelemmel a közügyekben. Így az ő tanácsára történt, hogy a Bethlen Gábor által 1622-ben Gyula-Fehérváron alapított főiskolát, mely a török pusztítások elől előbb Kolozsvárra tétetett át, Apafi Mihály fejedelem Nagy-Enyedre helyezte át 1662-ben. A tanúgynek ő maga is lelkes barátja volt, minek bizonyysága azon ténye, hogy Udvarhelyszéken ő maga is alapított főiskolát.

Művének címe: »Rerum Transilvaniae libri IV. 1629—1663«.

Művét Apafi Mihály fejedelemnek ajánlja. Történelmi műve nagy szabásu célt tűzött ki maga elibe. Indító oka műve megírására az volt, hogy épen az általa tárgyalt korszak Erdély történelmének a fénykora volt. Igen, mert a kis Erdély az európai politikában ép oly részt vett, mint akármelyik nagy hatalom. Mindjárt az a férfiu, kinek halálától kezdve beszéli el az eseményeket: Bethlen Gábor mint egy egyenrangu fél kötött

1) U. o. IV. k. 75. l.

szövetséget nagy hatalmakkal és vett részt a hadjáratokat követő békealkudozásokban. Utódai a Rákócyak is fentartották Erdély tekintélyét és befolyását az európai politikára. De már II. Rákócy György uralkodásának vége felé s még inkább Apaffi alatt a hanyatlás jelei mutatkoznak. *Ily körülmények közt érezte magát indítatva Bethlen János, hogy az európai kereszténység figyelmét Erdélyre irányozza*, azon kis Erdélyre, mely a protestantizmusnak még nem régen is erős fegyvere volt.

Ezért inti mindjárt előszavában a németeket, franciákat és spanyolokat egyaránt Erdély romlására. »Hidd el — mondja Bethlen — hogy Erdélyország Európa azon szegletében fekszik, melynek épségétől függ a ti biztonságtok és ennek romlása (kit az isteni kegyelmesség ne engedjen) a körül fekvő nemzetek romlását is magával vonja».¹⁾

Az eseményeket Bethlen Gábor halálától beszéli egészen 1663-ig. Ennek folytatása az 1673-ig terjedő s csak a múlt század végén megjelent: »Historia rerum Transsilvanicarum«.

Pártatlanságra törekszik és a mennyiben művét Apaffi alatt fejezi be, a Rákócyakkal szemben egyáltalában nem elnéző, sőt ha tud rólok valami rosszat, azt is elmondja. Elitéli I. Rákócy Györgyöt, a ki mikor hatalmát már eléggé megszilárdultnak érezte, ellenfeleinek a birtokait elkobozta. Bethlen úgy fogja fel a dolgot, hogy ez nem is annyira azon célból történt, hogy ellenfeleit teljesen tönkre tegye, hanem inkább csak kincsvágyból. »Rákócy Fejedelem — mondja Bethlen — más utat is talált, hogy kincseit növelje«.²⁾ Sőt tulzásba is viszi ezen állítását Ha ez igaz volna, akkor nagy mértékben alászállítaná az I. Rákócy Györgyről alkotott képet, mert a legaljasabb eljárás lett volna az, a mit Bethlen ráfog, mely szerint »minél nagyobb birtokkal vagy kincsekkel rendelkezett valaki, annál veszélyesebb volt ő előtte«, tehát kincsei elvételevel kellett az ilyen embereket ártalmatlanná tenni.³⁾

Mint kortársai is mindnyájan, úgy ő is elitéli az 1657-iki lengyel hadjáratot, mely az előbb még virágzó és gazdag Erdélyt egyszerre szegénynyé és nyomorulttá tette. Mikor elbeszéli,

1) Bethlen J. Rerum. Transs. I. 2. I. 2) U. o. 21 I. 3) U. o.

hogy Rákócy hazaérkezett a hadjáratból, gyűlést hirdetett Szamosujvárra: azt mondja, hogy »összegyültek azok, a kik életben maradtak, hogy panaszkodjanak azon nyomorultak felett, a kik fogságba kerültek«. ¹⁾

Bethlen stilusa könnyen folyó, a mesterkéeltség csak néhol jelentkezik nála. Ez azon helyein fordul elő, a hol beszédek szövegét közbe. E tekintetben mesterét Bonfiniét nem tagadja meg.

Illyésházy Gáspár, a híres nádor unokaöccse volt. Hogy kora eseményeit megörökítette, annak oka azon előkelő szerep volt, mely neki a közéletben jutott. Már korán Trencsén- és Liptó-vármegye főispánjává lett. Bethlen Gábor fejedelemnek 1610 óta tehát még fejedelemsége előtt hű embere volt, később pedig hadvezére lett. Mint ilyen 1621-ben kitüntette magát a morva határszélén levő Brumova várának megvívásával. Majd 1626-ban Bethlen megbízásából Mansfeld gróf segédesapatait kalauzolta.

Utóbb pártot és hitet változtatott, a mennyiben a magyar király híve lett és a katolikus hitre tért át. Hű szolgálataiért a király grófi rangra emelte. Meghalt 1648-ban.

Leányát Katát Bethlen Péter birta nőül, ez magyarázza meg azon belső összeköttetést, mely közte és Bethlen István között volt. De ez a körülmény magyarázza meg azt is, hogy *sok olyan dologról ad felvilágosítást, melyről más irótól tudomásunk nem volna. Értesült a legtitkosabb dolgokról is és azokat leplezetlenül el is mondja.* Így némely olyan titkos rugókról is tudomása volt, melyeket oklevelek nem őriznek meg, de a melyek igen sokszor egészen más világításban tűnnek fel egyeseknek némely cselekedeteit.

Igy például a Brandenburgi Katalin szerencsétlenségét egészen más okoknak tulajdonítja, mint más források. Azt mondja Illyésházy, hogy »az jó szerencsével nem tudta élni az jó asszony, szavokat fogadja némely pápista személyeknek és legfőképen Csáki Istvánnak, kinek szépségét kedvelvén a fejedelem asszony, Csáki is nem úgy a személyt, mint a sok szép aranyt és marháját szemlélvén, igen gyámolítja vala tanácsával sokaknak romlására«. ²⁾

1) U. o. 84 l 2) Illyésházy G. emlékirata (Tört. tár. 1891) 560 l.

Sok olyan apróságot említ fel, melyek jellemzők az irányban, hogy *igen sokszor fontos események létrejötte mennyire személyes, önző, aprólékos érdekeknek az eredménye*. Ha valakit meg akar nyerni a kormány a maga céljainak, hizeleg egy kissé a megnyerésre kiszemelt áldozat hiúságának és az örül a nagy dicsőségnek és hű alattvaló lesz. A különféle üres címek és kitüntetések sok embert elvakítanak. Illyésházy azonban valódi értékére tudja leszállítani az ő személyét ért kitüntetést. Elmondja, hogy milyen nagy kitüntetésnek tartották abban az időben, ha valakit a király felhívott Bécsbe kihallgatásra, hogy tanácsát bizonyos ügyekben meghallgassa. Feljegyezi 1642-ben, hogy »tanácsurakat hivat ő Felsége Bécsbe, a többi között engemet is szegény fejemet, kire nem volna szükségük, de csak propter formam megadatik a böcsület«. ¹⁾

Az események fesett elég kritikát gyakorol, de személyes rokon vagy ellenszenve néha megnyilatkozik. Az elbeszélte események előadása eléggé megbízható. Az I. Rákócy György választásakor történeteket híven adja elő. Különösen a Bethlen István és Kemény János eljárását tőle tudjuk meg helyesen. Bár eléggé tiszteli I. Rákócy Györgyöt, azért még sem hallgat el olyan eseményeket sem, a melyek nevezett fejedelemnek rovására hozhatók fel. Elmondja pl. róla azt is, hogy Zólyomit a neki adott menedéklevel dacára elfogatta és hogy ezen ténye már akkor gyűlöletes színben tűntette fel őt a közvélemény előtt. ²⁾ Ugyancsak Rákócyról mondja el, hogy a Bethlen István iránt táplált gyűlölettől vezettetve annak fiát Pétert mindenáron kézre akarta keríteni. Erre felhasználta azon esetet, hogy Bethlen Péter hirtelen haragjában olyan szerencsétlenül ütötte meg egy gazdatisztjét, hogy az meghalt. Szerencsére azonban Bethlen Péter jókor Ecsed várába menekült. ³⁾

Révay Péter született 1568-ban. Mint a magyar király hive főbb méltóságokra emelkedett. Volt egy ízben Turóc főispánja, 1601-ben több ízben országos biztos volt, 1604-ben királyi tanácsos táblai bíró. Majd 1608-ban elnyerte a nagy megtiszteltetést képező koronaöri méltóságot, 1610-ben főudvarmester lett,

1) U. o. 588. l. 2) U. o. 563 l. 3) U. o. 564 l.

1615-ben főajtónálló, 1619-ben pedig főasztalnok. A koronaőri méltóságot 1620-ig visellő, ekkor önként megvált ezen állásától.

Koronaőri méltósága volt az, mely két becses művének megírására bírta. Egyik művének címe: *Commentarius de sacra corona Regni Hungariae*, a másiknak: *De monarchia et sacra corona Regni Hungariae*.

Előbbi művében a szent koronát, mint *a magyaroknak legitizetreméltóbb és legféltetebb kincsét akarja bemutatni*, hogy a magyar nemzetet teljes tudatára ébressze annak, hogy milyen nagy közjogi jelentősége van a szent koronának. Mint előszavában mondja: *»akarom, hogy nemzetünk előtt az szent legyen«* (= *nostrae igitur hoc genti sacrum esse volui*¹⁾).

A magyar korona történelmének megírására pedig az vezette, hogy ő szerinte *»a szent korona eszméje fontos, részint pedig mert méltatlankodott azon, hogy a mi íróink annyira gondatlanok, hogy keveset írnak arról, vagy pedig éppen hallgatnak«*.²⁾

Elbeszélését a magyaroknak a keresztyénségre való térésével kezdi, elmondja Szent Istvánnak a keresztyénség megszilárdítása körül szerzett érdemeit, hogy azután teljesen világosan álljon az olvasó előtt, hogy Szent István megérdemelte a kitüntetést, melyben Szilveszter pápa a szent korona adományozásával őt részesítette. Közli Szilveszter pápának erre vonatkozó bulláját is. II. Mátyásnak 1608-ban történt koronáztatása pedig alkalmat nyújt neki arra, hogy a szent koronát részletesen leírja a rajta levő képekkel, gyöngyökkel és feliratokkal. Leírja továbbá a Szent István palástját, a királyi pálcát és az arany almát, továbbá a Szent István kardját.

Áthatva a szent korona fontosságától, *ismerve azon nagy közjogi jelentőséget, melyet a századokon át kifejezett nemzeti tudat a szent koronának tulajdonít*, kitörő örömmel üdvözli a szent koronát azon nagy ünnep alkalmából, hogy II. Mátyás hazahozatta a szent koronát Prágából. *»Óh boldog nap, -- mondja Révay, a mikor a szent koronát hosszú számkivetéséből hazahozatva és diadalmaskodva láttuk«*³⁾ Mert Révay szerint nem pusztá ékszer a szent korona. Annyira el van ragadtatva a

1) Révay: *De sacra cor. r. H. Tyrnaviae* 1732. 2) U. o. 41. 3) U. o. 88 l.

tény fontosságától, hogy szerinte a szent korona haza hozatala és II. Mátyás megkoronázása a magyaroknak a lehető legnagyobb boldogságát adta meg. Különben Révaynak személyes oka is volt örülni, mert II-ik Mátyás király a négy jelölt közül őt nevezte ki koronaőrnek Pálffy Istvánnal együtt. Leírja a király és királyné koronázásának szertartását is.

Műve végén apostrophálja a szent koronát. Következő lendületes hazafias imával fejezi be munkáját: »törd össze az ellenség erejét, engedd, szívem leg mélyéből kérlek erre, hogy Buda visszafoglalása után, ősi székhelyére Visegrádra térhessen vissza a korona«. ¹⁾

Révayról nem ok nélkül mondták, hogy *kétszeres öre volt a koronának, mert nem csak hogy önfeláldozó buzgalommal járt el hivatalában, hanem kutatta is a szent korona történetét* és igyekezett annak fontosságát a nemzettel megértetni és azt a nemzeti öntudatba mélyen bevésni.

Más nemzeteknél a koronáuk olyan jelentősége nincs, mint a magyaroknál. Épen azért nem is értik, hogy miért veszi körül olyan nagy mérvű tisztelet a szent koronát. Sőt akadtak írók, mint például Tubero is, a kik babonásnak nevezték a magyaroknak a szent korona iránt tanusított tiszteletét. Révaynak mint a szent korona őrének természetesen rosszul esett ez a kicsinylő hang és fő ur léttére tollat fogott a szent korona védelmére és két ízben külön külön művet szentel ezen célra. Külömben a »De monarchia« c. műve tulajdonképen csak az előbbi művének a bővítése. Ebben még inkább megnyilatkozik sőt rajongássá emelkedik a szent korona iránt való tisztelete. *Valami titkos, mágikus erőt, büntető és jutalmazó hatalmat tulajdonít a szent koronának.*

Művének forrásai a legrégibb idöket illetöleg Bonfinius és Thuróci, kiket híven követ előadásaiukban. A mohácsi ütközet után azonban mindinkább önállóvá lesz. Munkája különben a történelmi események előadását és azok kritikáját tekintve, egyike a XVII. század legjobb történelmének. Bethlen Farkas is használta forrás gyanánt.

Bojthi (Veres) Gáspár született Bojthon, Biharmegyében 1590

1) U. o. 94 l.

körül. Iskoláit valószínűleg Nagy-Váradon kezdte. Majd 1617-ben mint a Bethlen Gábor alumnusa Heidelbergbe ment, honnan 1620 őszén hazatérve, kevés ideig ifj. Bethlen István nevelője volt. A fiatal főurnak azonban nem tetszett Bojthi Gáspár szigorú bánásmódja, ezért csakhamar Maros-Vásárhelyre küldetett Bojthi az ottani pártikula igazgatójául. Az 1622-ik évet ezen hivatalában töltötte, de már 1623 kezdetén gyulafehérvári tanár volt. Majd Bethlen Gábor történetírójává lett.

Mint ügyes és sokat tapasztalt embert I. Rákócy György diplomáciai küldetésekre is felhasználta. Élete végéről keveset tudunk. Még 1640-ben élt, de azon túl nyoma vész.

Történelmi művének címe: *De rebus gestis magni Gabrielis Bethlen Sajnos*, hogy terjedelmes műve nem maradt reánk a mennyiben csak három könyvet birunk munkájából.

Sok értékes adatot tartalmaz a Báthory Gábor erdélyi fejedelemségére vonatkozólag. Hitelesen beszéli el többek közt az 1610-iki hajdu kalandot is, melyet Lengyelországba intéztek a hajduk. Ezt a kirándulást Báthory Gáborral hozták összekötésbe, Báthory Gábor azonban mindig tagadta, hogy része lett volna benne. Ő tőle ismerjük alaposan és részletesen a Gicy származását is, sőt azt is hiteles forrásból meríti, hogy mi módon férközött Gicy Báthory Gábor kegyébe.

Fájdalommal szemléli ő is a hajduk dúlásait. Ki kel a hajduk kegyetlensége és durvasága ellen. Erdély, szerinte a hajdukat csak a gyilkolás és pusztítás révén ismerte meg. Báthory Gábor fejedelmet is ők ölték meg. Ezért megjelentek 1614 márciusban Medgyesen, hogy az országgyűléstől érdemeik megjutalmazását kérhessék, mit ők teljesen biztosra vettek s már előre bizonyos falvak adományozásáról álmodoztak. Báthory Gábor dühöngő udvari katonái azonban bosszút akarnak állani a hajdukon urok haláláért. A hajduk számitanak a városi lakosság pártfogására, azonban csalatkoznak, mert a Báthory Gábor dühös katonáival szemben senki sem meri őket védelmezni, minek következtében »az ő templom mellett levő szoros grádiessu toronyba szalasztották fel őket, melyet ostrommal bevevén, vérrel megtölték, ott ölék meg őket s úgy hányák le a sokaság közzé». ¹⁾

1) Bojthi: *De rebus m. Gábr. Bethlen* 395.

Bojthi szerint a közmegvetés a lehető legnagyobb mértékben nyilatkozott a hajduk iránt, mert »miután három napig a disznók és kutyák martalékai voltak, egy árokban porral és kővel betemették őket.«¹⁾

Mint a fejedelem történetírója is megtudja őrizni magát azon veszedelemtől, hogy csuszó, mászó legyen. Megtalálja a Bethlen Gábor ura'kodásának méltatásánál is azon legfőbb érdemet, mely az *utókor történetírói szerint is legfőbb érdeme a fejedelemnek*. Bethlen ugyanis nem az elrettentés politikáját követi már akkor sem, a mikor uralmát megakarja szilárdítani. Nem azt teszi, a mit azon korszak összes fejedelmei tesznek, mely szerint ellenfeleik kiirtásával igyekeznek uralmukat megszilárdítani. Bethlen ellenkezőleg mindjárt trónra lépte alkalmával méltányos fellépésével igyekszik uralmának mindenkit megnyerni. Ennek köszönhető, hogy uralma nagyobb ellenállás és vérontás nélkül megszilárdult. Bethlen különben később is minden nemzet és minden felekezet irányában nagylelkűségével tűnt ki. Mint Bojthi mondja: »belátta (Bethlen), hogy hiábavaló dolog külföldiek barátságát keresni, ha otthon olyanokon uralkodik, kiket kényszeríteni kell az engedelmségre és a kik vonakodnak kötelességeik teljesítésétől, mert nem a katonaság fegyveres kezében, hanem az alattvalók jóindulatában, hűségében rejlik az uralkodók biztonsága.«²⁾

Adatai között legértékesebbek azok, a melyek Bethlen Gábornak az ifju korára vonatkoznak.

Bojthinak dicséretére említhető, hogy — bár Bethlennek hivatalos történetírója —, azért még nem csuszó mászó. Az eseményeket eléggé tárgyilagosan adja elő, mert a Bethlenről elmondott magasztaló vonások, mindnyájan történelmi alappal bírnak.

Paskó Kristóf azon férfiak egyike volt, a kiket képzettségük és ügyességük a portai követésekre ajánlott. Szenvedélyes és rajongó természetű volt, a ki nem tudta megállani, hogy korának politikai pártküzdelseiben részt ne vegyen. Szenvedélyessége sok bajba keverte őt, míg nem a Béli-féle mozgalmakban való részvétele teljes bukására vezetett.

Emlékirata 1668-ból származik. A Székelyhid lerombolása

1) U. o. 398 l. 2) U. o. 371 l.

után történt eseményeket mondja el benne. Elbeszélése eléggé érdekes, adatai is értékesek, de elbeszélése nagyon is terjengős. Célja, mint maga mondja, »hogy ezekhez hasonló siralmas példákkal senkinek is fülét ne láttassam terhelni, remélem csak rövideden Erdélyországnak szomorú és más keresztyén országoknak irtózásokra méltó példában megmutatni, mint legyen Magyarország is dolga.«¹⁾

Mint az erdélyi fejedelem hiva az ország főveszedelmét a németekben látja. Annnyival inkább elkeseríti, hogy ő szerinte a magyarok már okulhattak volna azon, hogy mióta a németekben biznak, a németek csak biztatják őket folytonosan, hogy majd csak megsegítik a magyarokat a török kiűzésére. De ez még most is csak ígéret! „*A német mindig csak ámitotta a magyarokat* — mondja Paskó — ilyen volt a német eleitől fogva az magyar nemzethez, kiről nincs időm, hogy bővebben szólhassak, de boldogtalan leszen az én hazám, hogy a meglevő dolgokon is nem tudott tanulni.«²⁾

Paskó szintén pártiró, ki a németeket ha említi, csak rosszat tud rólok mondani. Stílusa szétfolyó, mesterkelt és dagályos. Fenti idézetek egyszersmind például szolgálhatnak az ő mesterkelt dagályos nyelvezetére.

Kocsi Csergő Bálint református lelkész és tanár. Született Kocson 1647-ben (Komárom m.) Iskoláit Debrecenben végezte. Élete nagyon hányatott volt, mert éppen abban a korban élt, a mikor a protestánsok folytonos üldözéseknek voltak kitéve, a kormány részéről. Sőt még a felől sem volt biztos ezen korban a szegény református pap vagy tanár, hogy melyik pillanatban kell a török elől futni. Csergő 1670-ben Munkácsra ment akadémikus rektornak. Nem sokáig lehetett ott, mert a Báthory Zsófia üldözései elől már három hónap múlva kénytelen volt visszatérni Debrecenbe. A következő évben már Pápára vetette őtet a sors, a hol iskolaigazgatóvá lett. Itt sem sokáig maradhatott, mert 1674-ben a pozsonyi delegatum judicium elibe idéztetett mely őt börtönbe záratta, majd pedig a súlyos gályarabságba küldte.

Gályarabságából hosszas szenvedés után 1676-ban kiszaba-

1) Tört. tár. 1890. Paskó emlékirata 26 l. 2) U o. 38 l

dulván, Sveicba utazott, a hol tanulmányait folytatta. A bázeli egyetemet látogatta. Majd 1678-ban visszatért hazájába és itt sikerült elfoglalnia előbbi hivatalát.

Nem volt neki elég az eddigi szenvedés, meg kellett még próbálnia a török veszedelmet is. 1687-ben mint mezőörsi lelkész kénytelen volt a török elől elbujdosni. Innen kezdődik ismét hányattatása 1688-ban lepsényi pap lett, már 1693-ban ismét Pápán találjuk mint tanárt, majd két év múlva újból lelkesszé lett. Mint lelkész ismét több helyen megfordult. Utoljára Pázmádon volt pap, de hivatalát itt letevé, Hosszu-Pályiba visszavonulva töltötte élete végét.

Írói működésének koronája azon hosszas szenvedéseknek a gyümölcse, melyeket ő mint gályarab szenvedett. Oly közvetlenséggel adja elő azokat, a milyen közvetlenséggel csak egy annyi üldöztetésen keresztül ment és egyházát oly mértékben szerető férfit elbeszélteni képes. Feljegyzéseiből: »Narratio brevis de oppressione libertatis ecclesiarum Hungaricarum« címen 9 fejezet van közölve a Lampe-Emberféle egyháztörténelemben.

Ezeket a fejezeteket a Bod Péter fordításában »Kösziklán épült ház ostroma« c. alatt Szilágyi Sándor adta ki 1866-ban.

Nadányi János született 1643-ban, meghalt 1707-ben. Sokat olvasott és tapasztalt férfit volt, a ki a németalföldi protestáns egyetemeket látogatta. Készségének fényes jelét adta már utrechti tartózkodása alatt. Ugyanis 1658-ban Utrechtben vitát állott ki ezen télel felett: De jure belli. Tartózkodott a leidai egyetemen is, a hol történelmi művének kiadásával foglalkozott. 1663-ban adta ki: *Florus Hungaricus s. Rerum Hungaricarum compendium* c. művét, mely Amsterdamban jelent meg.

Atyja megöletése után a nagyenyedi ref. kollégiumban a logika és a zsidó nyelv tanára lett. Sok ellensége volt, a kik hogy megszabaduljanak tőle, elhitették vele, hogy a fejedelem el akarja őt fogatni. Nadányi ezért elmenekült Nagy-Enyedről és 1700-ig nagy-bajomi pap volt.

Említett művében a *magyar történelmet tárgyalja a legrégibb időktől I. Lipótiig*. Szárazon beszéli el az eseményeket, néha kritikára is törekszik, de mélyebbre nem hat. Előadása egyhangu, színtelen.

Kéry János váci püspök is irt egy történelmi munkát. Mint szemlélője azon küzdelemnek, mely a magyar király és a török között lefolyt, azon háboru történelmét beszéli el, a mely egyelőre a vasvári békével befejeztetett. Művének tartalmát címe is mutatja: »Martis Turcici ferocia«. *A török kegyetlenségeit és esküszegő eljárását mutatja be ezen munkájában.*

Tárgyát szónokias modorban beszéli el, de ez történelmi előadásának hátrányára van, mert a terjengősségben elveszti minduntalan elbeszélésének fonalát.

Szorosan véve nem tartoznék ide, de mégis felemlitendőnek tartom az elmélkedő történetírás egy példányát is, tudniillik Zrinyi Miklósnak egy értekezését, melynek címe: Mátyás király életéről való elmélkedések.

Hogy *gróf Zrinyi Miklós* miért elmélkedik épen Mátyás királyról, az kora viszonyaiban és Zrinyi Miklós törekvéseinek általános jellemvonásában leli magyarázatát. Méltán tűnik fel gróf Zrinyi Miklós előtt, hogy Mátyás király alatt volt a nemzet katonailag olyan erős és Mátyás király alatt tudott a nemzet oly erővel fellépni, bárhol viselt is háborut, mint a mily erős fellépést szeretne ő látni saját korában a török ellen. De meg úgy tűnik fel Mátyás uralkodása Zrinyi előtt, mint a mely korszakban a társadalom erkölcei is oly magaslaton állottak, hogy az egységes erő kifejtés lehetséges volt, a hazaszeretet pedig tettekben is nyilvánult.

Krónikák és évkönyvek jellemzése.

A krónika főjellemvonása abban áll, hogy az eseményeket időrend szerint, chronologiai sorrendben adja elő. A krónika a középkorban s részben még az ujkorban is a történetírás kedvenc formája volt. Még ebből nem következik, hogy a történetírásnak fejlett formája. De már maga az a tény, hogy némi összefüggésben igyekszik tárgyalni az eseményeket: haladást jelent a puszta chronologiai felsorolással szemben. Viszont a chronologiai sorrendhez való ragaszkodás mégis lehetetlenné teszi azt, hogy az események logikai egymásutánban soroltassanak fel. *Egymásmellé kerülnek az egyáltalában semmi összefüggésben nem levő események.* sőt belevegyülnek sok olyan elbeszélések is,

melyek a mai kor történetírójára nézve teljesen értéktelenek.

Sokszor egészen a naivságig megy a krónikairók azon eljárása, hogy némely meseszerű, esodás dolgokat is elbeszélnek, melyek csak azért kerültek a fontos események közzé, mert a krónikairó figyelmét megragadták. Hogy ilyen mellékes, sőt fel-említésre sem méltó események is belekerülnek némely krónikába, annak oka abban rejlik, hogy a krónikairó feljegyzéseit legtöbbször nem az egész ország, sőt nem is annak egy tete-mesebb része történelméből veszi, hanem *kisebb terület helyi eseményeinek megfigyelésére szorítkozik*. Megelégszik a maga megyéje vagy városa szűkebb körü eseményeivel. *Nem csoda tehát, hogy ha egészen jelentéktelen sőt meseszerű dolgok is belevegyülnek*. Így például Gyulaffy Lesztár érdemesnek tartja feljegyezni, hogy 1605-ben Monostoron négy cigány egy nyulat ütött agyon, melyben talált egy kis nyulat, melynek 3 szeme s 8 lába és 4 füle volt. Gyulaffy szerint ez fontos esemény, mert az akkori közvélemény ebben a csodaszerű eseményben rossz idők elő-jelét látta.

Az Annales vagyis az évkönyvek szintén chronologiai sorrendben tárgyalják az eseményeket. *Az annales virágzási kora a középkor volt, előállításának színhelyei pedig a kolostorok voltak*, melyek pontosan vezették a szerzetesek által és így igen sok hiteles adatot tartottak fenn.

Az évkönyvek és a krónikák között tehát van bizonyos rokonság. De különbség is van köztük és pedig eredetöket tekintve. A különbség onnan ered, hogy kik végzik a feljegyzéseket? *Az évkönyvek ugyanis hivatalos feljegyzéseket foglalnak magukban. Ellenben a krónika írója mindig magán ember, a ki a maga megfigyelési körébe eső és az ő személyét vagy pártállását vagy érzelmeit közelebbről érdeklő eseményeket beszéli el.*

A krónikát, mint a történetírásnak kezdetleges fajtát megtaláljuk már a régibb népeknél, az egyiptomiaknál, assziroknál és hébereknél, valamint a görögöknél és a rómaiaknál. A krónikairás azonban aranykorát a középkorban érte, a mikor a történetírásnak csaknem kizárólagos fajtát képezte. *De igen sok krónika keletkezett még a XVII. században is.*

1) Gyulaffy: Feljegyzései (Mon. II. 31 k.) 51 l.

Krónika és évkönyvirók.

Gyulaffy Lesztár a ráthóti Gyulaffy családból származott, mely családnak első törzse a XIII. század első feléből ismeretes. Született 1557-ben. A bécsi császári iskola növendéke lett 16 éves korában. Majd Erdélybe került és egész életét itt töltötte Báthory Zsigmondnak utolsó lemondásáig. Nagybátyja a hős Gyulaffy László ugyanis János Zsigmondhoz pártolt 1568-ban. Ugy az erdélyi fejedelem, mint a magyar király jószágadományozással szoktak viszonzni az ilyen pártváltoztatást. Így nyerte Gyulaffy László is János Zsigmondtól 1569-ben a szilágy-csehi várat adományul.

Gyulaffy Lesztár előbb a Báthory Kristóf, majd a Báthory Zsigmond titkára volt. Mind a két Báthory nagy bizalommal viseltetett iránta, minek bizonyága azon körülmény, hogy Szamosközynek egy feljegyzése szerint tizenegy ízben volt lengyelországi követségben. Az erdélyi politikai viszonyokkal megismerkedni tehát bő alkalma volt.

Mikor Báthory Zsigmond 1602-ben Erdély trónjáról végképen leköszönt és Csehországba távozott, Gyulaffy Lesztár helyzete súlyossá lett. Mint a fejedelem titkára adományokat eszközölhetett volna ki magának. De ő nem használta fel kedvező helyzetét és így Báthory Zsigmond távozása ő reá a nélkülözés napjait hozta, a mennyiben Básta alatt hivatali állása és fizetése megszűnt.

A Bocskay fellépte változást idézhetett volna elő életében, még a Bocskay támadását meg is érte, de hogy abban részt vett-e és hogy állását visszanyerte-e, nem tudjuk.

Feljegyzéseinek keletkezésére okot adtak az ő diplomáciai megbízatásai. *Mint diplomata becses feljegyzéseket hagyott hátra. Megőrizte az általa tárgyalt ügyekre vonatkozó hivatalos iratokat.* Ezen iratokat szíves készséggel bocsátotta Szamosközynek rendelkezésére, a ki csakugyan fel is használta azokat. Gyulaffy iratait és jegyzeteit nem birjuk, csakis a Szamosközy jegyzeteiben feldolgozva maradtak azok reánk tetemes hiányokkal. Kora eseményeiről azonban rendszeres történelmet nem dolgozott fel.

Feljegyzései közt a legkülömbözőbb természetű adatok vannak összehalmazva. Ő ugyanis nem mindent mint történetíró

jegyez fel. *Hanem feljegyzi, hogy egy bizonyos eseményről ő miket hallott, vagy egy bizonyos kérdésre vonatkozólag miket tapasztalt. Sőt még azt is feljegyzi, — valószínűleg csak saját használatra szánva —, a mi az ő olvasmányaiból figyelmét megragadta.* Hogy egy pár példát említsek elmondja, hogy a Genesis 2461 évvel iratott a világ teremtese után Mózes által. Továbbá, hogy Róma Jeruzsálemtől milyen távolságra van. Majd feljegyzi, hogy Hieronimus hány évvel élt Plinius után. Ezekhez hasonló adatokat gyűjtött össze »Excerpta« címen, melyeket részben olvasmányaiból és tapasztalataiból gyűjtött össze.

»Annales« cím alatt egyes eseményeket jegyzett fel különböző időkbel. Ezen adatok összegyűjtésénél is leginkább olvasmányai szolgáltattak az anyagot. Annyi bizonyos, hogy olvasni szeretett és olvasmányaiból jegyzeteket csinált, hogy ilyen formán maradandó haszna legyen olvasmányaiból. Van ezen kívül még »Feljegyzések« címen egy gyűjteménye, a melyben egykoru eseményeket tárgyal.

Jó elbeszélő tehetséggel van megáldva, az eseményeket nemcsak azért beszéli el, hogy száraz adatokkal szolgáljon az utókornak, *hanem ő vonzóan is tudja azokat előadni.* Szereti az eseményeket megélni. Ezt a célját eléri különösen az egyes történelmi alakok szájába adott mondásokkal és párbeszédekkel. Élénk színekkel rajzolja például a hajduk szerepét akkor, a mikor Bocskayhoz pártoltak. Elmondja, hogy mikor az elfogott Petzet Bocskay elé vezették, kérdezte Petz Bocskaytól: »Miért cselekedéd ezt Bocskay uram«? Erre így szól Bocskay: »A ti istentelenségtek és a szegény magyar nemzetén való kegyetlenségtek cselekedé ezt, nem én«!¹⁾

Könnyű felismerni Gyulaffy párbeszédjein és beszédjein a *humanista hagyományt.* Kétségtelenül jellemzők és szépek az egyes szereplők szájába adott beszédek, de hogy azok kevés hitelességre tarthatnak számot, bizonyítani is felesleges.

A XVII. század történetirői nem tudják pártállásukat teljesen megtagadni. Gyulaffy mint az erdélyi fejedelem hive jó magyar ember, *német gyűlölőnek nem mondható ugyan, de a német párt kudarcának örül. Mulat rajta, ha csufság éri őket.*

1) Gyulaffy: Feljegyzései (Mon. II 31) k. 32 l.

Bástáról is beszél el olyan mulatságos esetet. Bášta ugyanis 1605-ben egy megbízottját küldötte ki Lengyelországba, hogy neki kozak zsoldosokat fogadjon. Ezek azonban, úgy látszik, hogy bizalmatlankodtak Bástával szemben és azt kötötték ki, hogy mielőtt eljönnének Magyarországra, fizetessék ki hópénzök. Bášta minden aggodalom nélkül eleget tett követelésöknek. De miután a kozákok a pénzt megkapták, azt üzenték vissza Báštanak, hogy »a császár hadában militáltanak már felső Magyarorszában, de a német adós leveleknél és céduláknál egyebet nekik nem adott«. Tudára adják tehát Báštanak, hogy a császártól régi tartozásukat most megkapták, hanem a most következő szolgálataikért fizessék ki még előre zsoldjukat.¹⁾

Ha Erdély folytonosan pusztul, az *elégtétel némi érzetével tölti el Gyulaffyt, ha látja, hogy Ausztria is pusztul*. Ilyen vonatkozással bír az a feljegyzés 1605-ből, mely szerint: Nostri Turcis et Tartaris mixti iszonyuképpen grassáltak per Austriam, Bécestől két órányira mindent elpusztítottak. Az mi németet kapnak, azon könyörög, hogy ne vágják le, mert bizony ő Erdélyben nem volt.²⁾

Bizonyos naivság vonul végig némely feljegyzésén. A babona még most sincs kiirtva még legfelsőbb és legfelvilágosodottabb köreinkből sem. Azon században még nagyobb hitelre találtak bizonyos jósolgatások. Nemcsak egy—egy üstökös feltünése kellett rémületet az egész országban, hanem minden a mi a természet megszokott rendjétől némi eltérést mutatott. Egy-egy csodaszülöttről már legalább is tatárjárás forma veszedelmet jósolgattak. Gyulaffy mint feljegyzésre méltó eseményt említi, hogy »1605-ben Monostoron egy cigány egy nyulat ütött agyon, melyben egy kis nyulat talált, melynek 3 szeme, 8 lába és 4 füle volt.«³⁾

Gyulaffy, a mint saját korához közeledik feljegyzéseivel, mindig több eseményt ölel fel. *A fontosabb mozgalmakat egészen részletesen beszéli el.* Különösen 1565-től 1606-ig terjedelmesebb feljegyzései, úgy hogy ezen korszakban egészen emlékirattá nővik ki magokat. Szamosközi tehát bő forrást talált, melyből merithetett.

Nyelvezete, mint az idézett példákából is látható, magyarosnak

1) U. o. 34 l. 2) U. o. 45 l. 3) U. o. 51 l.

épen nem mondható, latin kifejezésekkel bőven van tarkítva. Ez mindenesetre szoros összefüggésben van a humanista hagyományokkal, de valószínű, hogy nagy része volt ezen nyelvezetben az ő sokoldalú olvasottságának is, mert hiszen olvasmányai tulajdonképpen latin nyelvűek voltak.

Szamosközi István, korán árván maradt. Szerencséjére Sombory László előkelő erdélyi főúr vette pártfogásába és ez őt fiaival együtt neveltette. A gondos nevelés hatása alatt a külömben is tehetséges ifjú annyira feltűnt, hogy Kovacsócy Farkas kancellár örült rajta, hogy pártfogása alá vehette őt, miután Sombory László meghalt. Kovacsócy Farkasnak a bizalmát annyira megnyerte, hogy ez Szamosközit Sandor nevű fia mellé vette és vele együtt küldte a külföldi egyetemekre. Volt Páduában, a hova az erdélyiek mindig előszeretettel mentek tanulni, ide jártak különösen a Báthoryak. Szamosközi a páduai egyetemen a humaniorákban képezte magát első sorban. Majd 1592-ben felkeresték az örök várost. A következő évben, mikor a farsangi szünnapok alatt álarcos menetek és multságok töltötték be az egész várost, Szamosközi ekkor fejezte be és adta sajtó alá első művét: »Analecta lapidum vetustorum et nonnullorum in Dacia antiquitatum.« Mivel tudományos kiképeztetését Kovacsócy Farkas korlátnoknak köszönhette, kötelességet és halálját rőtta le jöltevője iránt azzal, hogy művét neki ajánlotta:

Ez a munka az ő klasszikai műveltségének köszöni létrejöttét. De nagy részben közre működött igazi hazafias érzülete is. Mint magyar embert bántotta a közöny, melylyel a hazánkban megmaradt római emlékeket pusztulni engedik. Végig gondolja, hogy mennyit meglehetett volna menteni ezen klasszikus maradványokból eddig is. De még most sem késő, legalább meg kell menteni még azt, a mi »mintegy a hajótörésből« megmaradt. Műve nagy hatást tett. Kevés műnek jutott akkor az a dicsősség, hogy rövid idő alatt újra nyomták.

Nemsokára újabb utra határozta el magát, beutazta Német országot, majd hazatért Erdélybe.

Mély benyomást tett kedélyere, hogy pártfogója Kovacsócy Farkas 1594-ben kivégeztetett. Ez megrendítette ragaszkodó lelkét és ezen semmi jót nem ígérő napokban hazája történel-

mének tanulmányozásában kereste és találta meg lelkének enyhületét.

Jobb napok derültek rá Bocskay felléptekor, a ki felismer-te Szamosköziben a hivatásos történészt. Szamosközi előbb a gyulafehérvári káptalan egyik conservatorává neveztetett ki, majd pedig országos történetiróvá lett. Buzgón látott munkájához és Bocskay halálakor már munkája közel állott a befejezéshez s mivel Bocskayt ezen munka kinyomtatásában halála meg-gátolta, végrendeletileg 2000 forintot hagyott ezen célra a ko-lozsvári konvent jóvedelméből. Utóda Rákócy Zsigmond szintén meghagyta hivatalában. Sőt érdemeit méltányolta is, amennyiben »a hazai történet megírása körül tanusított fényes tehetségének jutalmául« adományokkal is kitüntette. Ekkor kapta Szamos-közi a Fehérváron levő ugynevezett Geszti házat, majd pedig a Magyar Gáldon (Fehér megyében) levő nemesi birtokot.

Szamosközi művei nem maradtak ránk egész terjedelmükben. Műveiből három egymástól független, különböző című, de mégis összetartozó töredéket birunk. Ezeknek címei:

1) *Rerum Ungaricarum libri*, mely 4 könyvből áll, (az 1. és 3. teljes, a 2. és 4. csonka). Ezen mű az 1566—1568. évek magyar történelmét foglalja magában.

2. *Rerum Transsilvanarum pentades*, mely munka még hiányosabb ez előbbinél is. Ebből csak az V-ik könyv van meg teljesen, és a VI-k 1. könyvnek az eleje. A megmaradt rész az 1598—1599. évek történelmét tárgyalja. Sajnos, hogy a többi része elveszett.

3) *Hebdomades*, mely műve szintén hiányos. Ránk maradtak a VI. és VII. könyvek teljesen és a VIII. 1—4. könyve. Utóbbi az 1603-ik év történelmét foglalja magában.

Hogy milyen gazdag volt adatokban ez a munka, eléggé mutatja az a tény, hogy Betlen Farkas az ő *Históriájában* nemcsak egyes adatait dolgozta fel, hanem egész fejezeteket is szó szerint átvett tőle. És így Betlen Farkasnak köszönhető, hogy igen sokat megmentett Szamosközi műveiből, a mi különben elveszett volna. Ebből azomban nem következik, hogy mindazt, a mi Szamosközi műveiből értékes volt, Betlen megmentette. Mert épen legérdekesebb adatait, melyek különösen korának

művelődés történelmére becsesek lettek volna, Bethlen nem tartotta olyan fontosaknak, hogy azokat átvegye. Így például nem vette át azon tanulságos leírást, melyet Szamosközi azon alkalomból kifolyólag készített, hogy Bethlen elfoglalta Szászsebest. Leírta a lakosok számarányát nemzetiségek szerint, leírta a város kormányzási módját, elmondta, hogy 245 német katona volt ott elszállásolva, a kik teljesen kiélték a várost. A lakosság annyira el volt keseredve az idegen katonaság ellen, hogy azoknak a féktelenségétől úgy óvták meg magokat, hogy várukba zárkóztak a katonaság elől. Mikor Bethlen megérkezett s a várat ostrom alá vette, a németek a várba akartak menekülni az ostromlók elől. A polgárok azonban úgy állottak bosszut a német katonaságon, hogy nem bocsátották be őket a várba. Utolsó kérése a német katonaságnak a várbeliekhez az volt, hogy ha már a Bethlen katonáitól magokat megoltalmazni nem segítik őket, legalább kísérőket adjanak melléjük, hogy Bethlen csapatai elől elmenekülhessenek. A várbeli polgárok csakugyan teljesítették a német katonák ezen kérését, kísérőket adtak melléjük. De ugyanakor megüzenték Bethlennek is, hogy mely irányban vonultak el a németek, mire Bethlen utánok ment és levágta őket.¹⁾

Mindig arra törekszik különben Szamosközi, hogy minden eseményt megokoljon. Így teszi érthetővé az eseményeket. Tehát az oknyomozásnak határozott jelei mutatkoznak nálla.

Ugy látszik, hogy nagyon szerette az események színheleyeit leírni. Ezen leírásoknak köszönhetjük, hogy *sok olyan régi emléket fentartott, melyekről csak az ő művéből szerezhethetünk tudomást.* Mikor például Kolozsvárt leírja még a város falain található régi feliratokat is közli.

Elbeszélésében Livius modorát követi ő is. Nagyon szeret szép beszédeket közbeszöni. Néha még olyan esetekben is közbeszö beszédeket, a hol azokból világosan kitűnik, hogy azok soha úgy el nem mondattak. Így például mikor elbeszéli, hogy Kolozsvár meghódol Székely Mózesnek, és az unitárius papok a népet a jezsuiták ellen felingerlik, egy Máté nevű unitárius pap egy szépen kidolgozott hosszú beszédet tart a jezsuiták go-

1) Mon. H. h. II. 29. k. 19—24. l.

noszságai ellen, Ezen beszédet aligha jegyezték fel még akkor szóról-szóra. Sőt maga Szamosközi sem mulasztja el a kínálkozó alkalmat, hogy az unitárius papok ellen érveljen.¹⁾

Ezen beszédek jó része soha sem volt elmondva, vagy legalább is nem úgy, mint a hogy ő azokat feljegyzi. Érdekes példa erre azon elbeszélése, hogy mikor Rudolf király Székely Mózeset elakarja ismerni erdélyi fegyedelemnek, de csak azon feltétel alatt, hogyha Székely Mózes nem követeli a Részeket; előáll Székely Mózesnek egy hű tanácsosa, Toldi István, és egy szép beszédben figyelmezteti Mózeset, hogy neki nem szabad lemondania a Részekről, mert ezzel nagy sérelmet követ el Erdélyen.²⁾

Erős hazafias érzés lengi át egész művét. Ezért kelt ki szenvedélyesen mindazon fejedelmek, főnemesek és főpapok ellen, a kik a nemzet érdekeivel nem törődnek és a magyarságot el-lensegei ellen teljes erővel megvédelmezni nem törekednek. Sulyos vádat emel korának nemcsak fejedelmei, hanem főnemesei és főpapjai ellen is, a kik Erdély romlásának okai voltak. Gyula-Fehérvár leírásánál mondja Szamosközi, hogy »a leggazdagabb főpapok székhelye volt Gyula-Fehérvár több mint 400 év óta, de ők inkább az élvezetekre, mint a dicsvágyra születtek.³⁾ Erős szemrehányás ez a korabeli főpapok ellen, kik nem tartják kötelességöknek, mint őseik, hogy a főpapi jövedelmeket a török kiűzésére fordítsák. Ezek már csak élvezetre születtek, s állásukat és jövedelmüket nem fordítják az alapítók által kijelölt célokra.

A főpapok elleni kikeléssel nem éri be. Épenugy *okolja Erdély romlásáért s a magyarság pusztulásáért a fővarakat, sőt a fejedelmeket is.* Mint mondja egy helyen Szamosközi, »hogy korunk fejedelmei is mily szorgalmasan építgettek és építették a varakat, bizonyítja az egész ország műveletlen külseje, a hol gazdag polgárok helyett éhező népség, városok helyett falvak, virágzó mezők helyett pusztaságok, emberek helyett oláhok, állam helyett utálatos barbárság látható.«

Kétségtelenül sötét színekkel festi Erdély állapotát! De csodálkozhatunk-e rajta, hogy őtet, mint a művelt külföld virágzó államait és városait ismerő embert elkeserítette az éhező

1) U. o. 101 l. 2) U. o. 155 l. 3) U. o. 27 l. 4) U. o.

népség látása, holott Erdély földje nem volna szegény, volnának Erdélynek virágzó mezői és ime azok pusztaságok. Volnának művelődésre hajlandó lakosai és senki azoknak kiműveléséről nem gondoskodik, ha nem hagyják az oláhokat a maga durva műveletlenségében továbbra is. Egyenesen utálatos bűnnek nevezi azt a könnyelműséget, melylyel a nagyok Erdély jövőjét tönkreteszik, Miután felsorolja a nagyok bűneit, azt mondja, hogy »miután a kincstárt megtöltötték a nép verejtékéből, nem tudják a szerzett kincseket másképen elpazarolni, mint gyomrukkal vagy testük más részével, mit megnevezni sem illő.«¹⁾

A mi a kritikáját illeti, maga kijelenti, hogy »én egyik félt sem pártolom, mert történelmi munkában semmi sem fontosabb, mint az igaz mondásra való törekvés, és a hazugság kerülése.«²⁾ Kijelentését igyekszik is megtartani, de a magyarság jövőjét is sötét színben látván: *tulzásokra is ragadtatja magát különösen a nagyok bűnének ostromozásával és a magyarok ellenségeinek gyalázásával.*

Szamosközi sem tagadhatja meg korát azon tekintetben, hogy babonásságánál fogva *némely természeti jelenségekből ő is világra szóló szerencsétlenségeket jósol.* Így például elmondja, hogy 1603-ban Nagy-Váradon földrengés volt, a vár árkában pedig vér buzgott fel a földből, mely annyira mérges volt, hogy az ivóvizet is megrontotta.

Hasonló csoda volt az is, hogy a váradi pap kertjében az almafán igazi rózsza termett.³⁾ Mindezen csodakból kétségbe vonhatatlanul következik, hogy Székely Mózesnek az ügye nagyon roszra fog fordulni.

Szamosközi művében csattanós epigrammákat és epitaphiumokat is belesző. Epigrammái ügyesen jellemeznek egyes alakokat Erdély közeletéből. Epitaphiumai szintén ugyanezen célból készültek, tehát nem siriratok voltak, hanem inkább az illető férfiak jellemzésére szolgálnak. Így például kárörömmel beszél el, hogy Mihály vajda megöletett »és hogy mi tőlünk is valami becsület adassék neki, ilyen epitaphiumot csináltunk neki:

Hic jacet ille ferus, latro merus, et Nero verus,
Cacus atrox, Dacus, sclerum lacus, ille Valachus,
Hac, qui transibis, bis terve cacabis it ibis.«⁴⁾

1) U. o. 2) U. o. 37 l. 3) U. o. 55 l. 4) U. o. 152 l.

A humanista írók modorától Szamosközi sem tér el. Nála is bőven szerepelnek olyan szépen kidolgozott beszédek, melyek csak üres szóhalmazoknak tekinthetők. Sőt vannak olyan csata-rajzai is, melyek teljesen az ő fantáziájának a szüleményei. *De viszont bőven kárpótól bennünket Szamosközi azzal, hogy igen sikerült korrajzai vannak.* Megismerjük műveiből néhány városnak a bel-életét, kormányzatát és társadalmi viszonyait. Vannak továbbá hű leírásai, melyek közvetlenségükkel hatnak.

Sok művelődéstörténelmi adatot, helyrajzi vonásokat és statisztikai adatot gyűjtött össze, melyeket csak ő tőle ismerünk és így művei ezen század történelmére nézve első rangu kutatókat képeznek.

Rozsnyai Dávid, a török deákok közül utolsó volt, kiről tudomásunk van. Született 1641-ben. Régi marosvásárhelyi birtokos nemes családból származott. Gondos nevelésben részesült, mit eléggé bizonyít az is, hogy írása oly szép vonásokkal bír, hogy a metszéssel versenyzik. Hogy a klasszikai irodalomban is jár-tas volt, mutatja az a tény, hogy művei a klasszikus íróktól vett számtalan idézetekkel vannak ékesítve. Elhatározta magá-ban 1663-ban, hogy előmenetelére a fejedelem udvarában keres magának tért. Így ment el 1663-ban a fejedelmi udvarba Seges-várra, hogy felajánlja szolgálatait Apati fejedelemnek. Kellett hozzá egy kis merészség is, mert még akkor nem mert az egész ország csatlakozni Apafihoz.

A fejedelem udvarába azonban nehéz volt bejutni. Csakis a Rozsnyai családdal rokonságban levő erdélyi püspök jótálló levelével sikerült ez. Az erdélyi püspöknek ugyanis jót kellett állani Rozsnyaiért, hogy nem lesz törökké. A fejedelem azután portai követségre szemelte ki őt. Rozsnyai tehát teljes erővel hozzá fogott a török nyelv megtanulásához és szorgalmával annyira sikerült a török nyelvet elsajátítania, hogy már 1667-ben a szultán előtt mint tolmács szerepelt.

Rozsnyai azonban nem elégedett meg a török diákok hatáskö-rével. Ügyessége folytán többször nagy szolgálatot tett nemcsak a fejedelemnek, hanem hazájának is. Így 1668-ban a fejedelmet nagyon lekötölte maga iránt azzal, hogy Zólyominak a törek-véseit meggyorsította. Megtudván ugyanis, hogy Zólyomi a basá-

kat pénzzel megvesztegette, egy nagyon is kockáztatott lépésre határozta el magát saját felelősségére. Felvett 19 erszény pénzt, (19000 frtot) uzsorás kamatra és ezzel megvesztegette a kajmakámot, a kit ez a pompás érv annyira megnyert, hogy Zólyomi ellen ő maga »ad calamum diktálá« a folyamodványt Rozsnyainak. A folyamodvány természetesen a fejedeleme nézve kedvezően intéztetett el.

Kedvező alkalom kínálkozott Rozsnyainak 1673-ban is arra nézve, hogy ügyességét és hűségét bebizonyítsa, de meg más-résről, hogy hazájának is nagy szolgálatot tegyen. A szultán ugyanis megparancsolta magyarországi basáinak, hogy a török határon épített új erődök távolittassanak el. Rozsnyai nagyon egyszerű csellel hárította el a veszedelmet, a mennyiben megvesztegette a török postát, hogy lassan járjon. Ő maga pedig lóhalalában sietett Erdélybe és értesítette a veszedelemtől a fejedelmet, a ki rögtön elrendelte a kifogásolt erődök lerontását. Mire a török biztosok megérkeztek s a határ megvizsgálásához hozzáfogtak, a kifogásolt erődöket sehol sem találták. De még ezen kívül is sok apró szolgálatot teljesített Rozsnyai a fejedeleme, a ki nem is késett őt jószágadományozásokkal kitüntetni. Bár több kisebb adományban részesült Rozsnyai, mégis határozottan állíthatjuk, hogy ilyen fontos szolgálatokért többet is kaphatott volna.

A kuruc korban is szerepelt még Rozsnyai. Ugyanis II. Rákócy Ferenc 1705-ben táborába hívta, hogy ott a törökhöz küldendő leveleket fordítgassa. Sorsa azonban hivatala dacára elég sanyaru volt, a mennyiben hosszú időn keresztül nem kapott fizetést. Ezért úgy akart kárpótlást szerezni magának, hogy a béke helyreállása után 1712-ben az országgyűléshez folyamodott, hogy tetemes restánciái fejében birtokkal adományoztassék meg. De már 1712-ben az ő érdemeit sem tekintette az országgyűlés érdemeknek és így a birtokadományból semmi sem lett.

Több történelmi munkája maradt meg, melyek mindnyájan értékes adatokat tartalmaznak. Egyik műve: »Erdély története VI. Lászlótól (II. Ulászló) ifju Rákócy György bukásáig.« Ezen munkának az igazi becsét az a körülmény adja meg, hogy *olyan*

okleveleket közül, melyek senkinek másnak hozzá férhetők nem voltak, csak is neki. Az ezen munkájához szükséges okleveleket ugyanis Rozsnyai a Zülfikár agának a fiától szerezte meg. Zülfikár aga becses oklevelek birtokába jutott, mert Bethlen Gábor idejében tolmács volt. Annyival inkább megbecsülhetetlenek ezen oklevelek, mert a török levéltárak hozzáférhetetlensége folytán azokat ma sem ismernénk.

Maradt fenn egy Önéletírása is, de ez csak néhány évre vonatkozik, a mennyiben csak 1663-ra és az 1669—1673-ig eső évekre terjed ki. Van egy leírása is, melynek címe: »Apafi Mihály érsekujvári utja.« Van azután egy érdekes és a maga nemében egyedül álló munkája, melynek címe: »Szolgálati lajstrom.«

Mindezen műveinek főértékét az adja meg, hogy *olyan forrásból merít, melyhez csak ő fért hozzá.* Sok olyan dolgot tudunk meg műveiből, melyek csakis a török levéltárakból tudhatók meg. Hogy egy igen fontos oklevelet említsek, például az ő közléséből ismerjük Bocskaynak azon oklevelét, melyben Bocskay a nagyvezérnek Jenő és Lippa átadását ígerte.¹⁾ De több ehhez hasonló fontosságu okleveleket tartott még fenn.

Növeli ezen között oklevelek becsét azzal is, hogy nemcsak egyszerűen közli az okleveleket, hanem azoknak előzményeit is elmondja és így érthetővé teszi azon oklevelek keletkezésének okait. Sokat látott és tapasztalt férfiú volt Rozsnyai, a kinek alkalma volt az államok belső és külső életének alapos megfigyelésére. Épen azért ő tisztán látja azon okokat, melyek az államok hanyatlásának, és nemzetek pusztulásának okai gyanánt tekinthetők. *Okos tanácsokat ad a fejedelemtől kezdve mindenkinek, a ki csak a közügyek vitelében befolyással bír.* Sőt a tanácsadásnál sem állapodik meg, hanem meg is rója még a fejedelmeket is, mert nem ismerik fel azon eszközöket, melyek az államok felvirágzását előmozdítanak. Mint Rozsnyai mondja: »császároknak mint császároknak, királyoknak mint királyoknak, szeretni kellene csak a becsületet. *De az urak fejedelmi, a fejedelmek királyi, a királyok császári, a császárok Sándori polcra iparkodnak.*«²⁾ Ime ezt a tanulságot vonja le Rozsnyai az 1657-iki lengyel hadjáratból, melyet úgy tüntet fel, mint egyedül a II. Rákócy György

1) Mo. i. II. 8 k. 27 l. 2) U. o. 225 l.

nagyravágyó politikájának a következményét, melyért Erdély keservesen meglakolt.

Számos művelődéstörténelmi adatot is találunk nála. Megismerkedünk azzal a viszonyal is Rozsnyai műveiből, melyben az erdélyi fejedelem és udvara a szultánhoz állott. Megismerjük a *hivatalos török stílust* is Rozsnyaitól. Az erdélyi fejedelemnek a szultánhoz intézett megszólításában erősen ki van fejezve az a nagy távolság, mely rangban elválasztja őt a szultántól, a menyinyiben így szólítja meg a szultánt: »Világ refugiuma, hatalmas császár!« Sőt a nagyvezér is érezteti az erdélyi fegyedelemmel, hogy ő is felette áll a gyaur fejedelemnek. A nagyvezér ugyanis az erdélyi fejedelemhez írott leveleit így szokta végezni: »jóakaró apád, kajmekám Gyürcsi Mehemed «¹⁾

Leírja azon embereknek szomorú sorsát is, *kiknek végzete az, hogy a szultán környezetével érintkezzenek.* Rozsnyai sajnálja ezeket és legalább jó tanácsokkal látja el őket, melyek helyzetüket megkönnyítik. Ezek a tanácsok nagyon érdekesek és azonkor politikai viszonyaira nagyon jellemzők.

Az oratornál nem az a fődolog, hogy körültekintő legyen és hogy jó rábeszélő képességgel bírjon. Rozsnyai azt a hatatos tanácsot adja, hogy »oratoroknak ne legyen utolsó instructiója, hogy mindenkor heverjen a portán 2—3000 tallérotok.« A követek sorsa még kevésbé irigylésre méltó. »Ti nektek javallanám, — mondja Rozsnyai — ha elkerülhetitek, ezt az utat ne járjátok.« A követek ügyessége pedig abban éri el tetőpontját, hogy minél kevesebb ajándékkal tudjon valamit kieszközölni a portán. Erre a célra nem adhat jobb tanácsokat, mint hogy »soha egyik miniszter a másik ajándékának quantitását ne tudja.« A »nemzetes kapitiháknak« pedig azt mondja, hogy »legyetek orátorok, ne korcsmárosok.«

Legjellemzőbb azonban, hogy milyen véleménynel van a maga mesterségéről. Keserves tapasztalatok alapján mondja azoknak, kik az ő háládatlan mesterségére a török diákságra törekszenek: »távolabb levőknek sem javallom, magaménak átok alatt hagyom, *ebbe a kenyérbe minden időben ne harapjátok.* Inkább menjetek néha *napnyugatra két esztendeig cipellőt tisztí-*

1). U. o. 73 l. 2) U. o. 260 l.

tani, mint napkeletre 30 esztendeig koronát aranyozni.«²⁾ Tehát nem valami irigylésre méltó helyzete lehetett a török deáknak ha a cipellő tisztítás többet ért az ő mesterségénél. Tapasztalatok gyűjtésére alkalmas, de a megélhetésre alkalmatlan pályája volt ez.

Rozsnyai műveinek főértéke tehát abban rejlik, hogy igen sok oklevelet közöl, melyeket csak tőle ismerhetünk meg, sőt vannak olyan adatai, melyek örökre elvesztek volna, ha azokat ő fel nem jegyzi. Szintén értékes különösen *művelődés történelmi szempontból a török udvari viszonyoknak a megismerése*. Úgyesen jellemzi az erdélyi fejedelemnek a szultánhoz való viszonyát is, továbbá a »portai követségre kárhozottatott« emberek sorsát.

Szalárdi János magyarországi születése dacára Erdélyben töltötte el életének jó részét. Tudományszomja őt is a külföldi egyetemek látogatására birta. Majd hazajövéen, Erdélyben nyert hivatalt, a mennyiben 1634-ben a fehérvári levéltár egyik conservatorává neveztetett ki, majd I. Rákócy György kegyébe jutván, mellette titkári hivatalt viselt 1641—1643-ig. A fejedelem előtt érdemeket is szerzett, miket a fejedelem méltányolt is, mert őt birtok adományozásokkal jutalmazta. Országos megbízást is nyert élete végen. Ugyanis az 1666-iki februáriusi országgyűlésen a »pártiumbeli és Kolos, Doboka, Belső-Szolnok vármegyékbeli hódoltatás alatt levő részeinek mindenféle pénzbeli adónak és egyéb jövedelmek generális preceptorának (adóbeszedőnek) rendeltetett ki.« Ezen megtisztelő megbízást azonban nem sokáig teljesithette, mert még ugyanazon év folyamán meghalt.

Művének címe: »Siralmas magyar krónikának kilenc könyve, melyeket a következő posteritásnak megintésekre és oktatásokra egybeszedetetett Szalárdi János.«

A középkor vallásos és feddő költészetére emlékeztet az a hang, melylyel művét elkezdi. Kedvenc eljárása volt a középkori költőknek, hogy a magyar nemzet pusztulása felett keseregve, *párhuzamot vontak a zsidó és a magyar nemzet sorsa között*. Valamikor boldog és virágzó volt Magyarország Szalárdi szerint, épen olyan boldog, mint Zsidóország. De valamint Zsidóország elpusztult, úgy látszik ez lesz a sorsa Magyarországnak is.

Mert mint Szalárdi mondja: »Óh jaj nincsen ám e világon semmi állandó és maradandó boldogság Nincsen fejedelemség, birodalom, mely egyenlőképen folyó boldog állapotával dicsekedhetnék.«¹⁾ Magyarországnak boldog állapota volt, míg egységes volt. De megkezdődött a pusztulás, mihelyst az ország darabokra tépetett, és minél tovább élünk, annál több részre oszolva látjuk az országot. Minden baj ott kezdődik, hogy az ország II. Lajos halála után ketté vált.

Szalárdi megígéri, hogy rövidsége törekszik, ezt munkája elején meg is teszi. *De minél közelebb jut saját korához, annál terjedelmesebb lesz munkája.* Az azonban tény, hogy a régebbi időkre nézve a kútfőket kellőképpen nem használta, mert igen fontos és korszakalkotó eseményeknek részletes elbeszélése helyett igen sokszor megelégszik azzal, hogy a végeredményt elmondja. Így jár el például a Bocskay felkelésével is. Bár a protestantizmust dicséri és Bocskait magasztalja, nem csak úgy, mint vitéz embert, hanem mint a magyar alkotmány védőjét is: mégis meglátszik, hogy valóságos krónikánál többre nem törekszik. Az egész Bocskay-féle felkelés méltatása benne van ezen néhány sorában: »Bocskay a magyarországi evangélikus státust a szabadságában és keresztyén vallásának szabad gyakorlásában megtartotta.«²⁾

Nem sokkal nagyobb kitüntetésben részesíti Bethlen Gábert sem. Uralkodásának főbb eseményeit sem sorolja fel mindet. Csak nagy általánosságban mondja el azt is, hogy Bethlen mint kora egyik legfelvilágosodottabb fejedelme milyen sokat aldoz az egyházért, tudományokért, milyen sokat költ építkezésekre stb. Lippa átadását pedig csak egyszerűen megemlíti. Bethlen felkelését megakarja okolni, de a megokolásnál is kényelmes eszközt választ, a mennyiben egyszerűen csak közli egész terjedelmében a híres »Querela Hungariae« c. röpiratot. *Mint ha csak maga is szeretne túl lenni az I. Rákócy Györgyöt megelőző koron, hogy azután részletesen elmondja az általa különösen kedvelt I. Rákócy György fényes uralkodását.* Ettől kezdve krónikája még terjedelmesebbé lesz.

Mint az I. Rákócy György igazi bámulója úgy igyekszik

1) U. o. 22 l.

bemutatni a fejedelmet mint a kit egész Európában tisztelet és becsület vesz körül. De nem késik, mint különös kiválóságot sem feljegyezni, hogy a református vallás nagy pártfogója. Mint Szalardi mondja: »Méltóságos nagy jó hire neve a Rákócy háznak az egész keresztyénségben elterjedt vala, mind nagy tehetős fejedelem szép fejedelemségéről, de főképen a keresztyén vallásról mint a ki a helvétiai igaz értelmű szent tudománynak minemű főoszlopa volna.¹⁾

I. Rákócy György mély és igazi vallásossága is meglepi őt. Fel is jegyzi róla, hogy mennyire kimagaslott e tekintetben is összes kortársai közül, mert méltó mintakép lehet e tekintetben is az utókor számára. »Isteni tiszteletre rendeltetett egyházban — úgy mond Szalardi — közönséges órákat is el nem mulatja, de azonkívül is reggel ágyából felkelve és ebéd előtt félórával és vacsora előtt minden este két két caputokat akárminemű gondos dolgai közben is el nem vesztegli vala, és így az ő testamentum könyvét tizenháromszor, az új testamentumot pedig harminckétszernél többször olvasta el.«²⁾

Krónikája a »siraimas« cím dacára még elég derült hangon van írva I. Rákócy György haláláig. *De már II. Rákócy György alatt siralmassá lesz.* Kijelenti ezt maga is. Ezen korszak bevezetésében mondja: »kedvetlenül szívemnek nagy szomorúságával kellek már az ide alább következő, a szegény hazának rettenetes siralmas nagy romlására és soha eléggé meg nem gyászolható, siratható kedvetlen állapotának megírására pennámat fordítani.«³⁾ Megható vonásokkal rajzolja Erdély rohamos hanyatlását. Nagy részt tulajdonít a siralmas állapotok létrehozásában a rossz tanácsadóknak és hízkelkedőknek. Ő szerinte II. Rákócy György is alapjában véve derék fejedelem volt, ki Erdélyt nagygyá akarta tenni. A lengyel hadjáratot sem kezdette volna meg, ha gonosz tanácsadói el nem hitették volna vele, hogy Erdély milyen nagy területet nyer majd azzal. A szerencsétlen fejedelemnek egy tanácsosa annyira félrevezette a fejedelmet, hogy mikor a fejedelem azt kérdezte, hogy a tatár khán hány embert tud kiállítani, azt felelte, hogy 25000 embert tud csak kiállítani. Keservesen meglakoltak azért az erdélyiek,

1) U. o. 143. l. 2) U. o. 253. l. 3) U. o. 264. l.

mert a török rájuk zuditotta a tatárokat, kiknek fogságába jutott a sereg nagyobb része a vezérrel Kemény Jánossal. »Ime — mondja Szalárdi — ilyen keserű ize szokott lenni a hízelkedések gyümölcsének.«

Sok kárát vallották királyaink s »kormányzó férfiaink annak is hogy *nem ismerik saját nemzetük történelmét*. Azon sem lehet csodálkozni, hogy a nemzet jó része nem ismeri multját, mert *ha irtak is némelyek magyar történelmet, deák nyelven irták* »melyet a nemzetnek tizedrésze sem értett«. Tehát Szalárdi a magyar nyelvet az irodalom nyelvévé is óhajtotta volna tenni, mert így az egész nemzet megértené íróinak a művét. *Ki is emeli Heltait*, a ki az által szerzett örök érdemet, hogy *Bonfininek latin történelmét magyarra fordította*.

Nagyon jól ismeri a magyar embert Szalárdi. Tudja hogy a magyar ember nem igen élhal a tudományokért. »Öseinknél — mondja Szalárdi — mindig többet ért egy jó ló, vagy vendégtség a népnek külső belső épülésénél«

Műve első részében nem igen fektet súlyt a kritikára. Később azonban, a mint előadása szélesebb mederben folyik, már azokat is kutatja. De igen sokat leront kritikájának pártatlanságából az a *predikátori hang*, melylyel egyesek vétkeit hozván fel a közromlás okozóiul, az elfogulatlanság színétől megfosztja műveit.

Műveinek forrásai gyanánt kortársainak műveit használta, de használt régebbieket is. *Forrásai legnagyobb részben meg is nevezi*. Igen sokszor hivatkozik Istvánffyra. A II. Rákócy György lengyelországi hadjáratát pedig, — mint maga is beismeri, — szóról-szóra Kemény Jánostól vette át. E mellett saját tudomásból is sokat merített.

Illyésházi István született 1540-ben, meghalt 1609-ben. Iskoláit Pozsonyban végezte. A magyar király hive lévén, a hős Pálffy Miklósnak a levelezőjévé lett. Később hadakozott is a nagyhadvezér oldalán. Csakhamar magas állásokba jutott. Előbb Pozsony vármegye alispánja, majd királyi kamarai tanácsos lett. Majd 1582-ben Lika várával együtt megszerezte Liptó megye örökös főispánságát. A király őt és egész ágát 1593-ban grófi címmel tüntette ki hűségéért. Megszerezte 1600-ban a nagytrencsényi

uradalmát és Trencsén vármegye örökös főispánságát. Abban a korszakan élén, a mikor mindenkit gyanúsítottak a legkisebb ok miatt is, 1603-ban ő is bevádoltatott és pedig a legsúlyosabb vádat emelték ellene, a mit akkor valaki ellen emelhettek. Lázító iratok terjesztésével vádolták. Joó János királyi személynök nagy tulbuzgalmában mindent elkövetett, hogy Illyésházy felsegsértésben elmarasztaltassék.

Illyésházy nem tehetett okosabbat, mint hogy a biztos elíteltetés kikerülésére elmenekült Lengyelországba, mire itthon javai elkoboztattak. Ettőlfogva Illyésházi leste az alkalmat, hogy hazájába miként térhessen vissza és elkobzott javait mi módon szerezhesse ismét meg magának. A kellő alkalom érkezett Bocskay felléptével. Minden habozás nélkül Bocskayhoz csatlakozott, a ki őt már multjánál fogva is, mint politikai martírt, szívesen látta, majd miután felkelését siker koronázta, sietett Illyésházy szolgálatait azzal viszonzni, hogy őt elkobzott javai-ba visszahelyezte.

Fontos szolgálatot tett hazájának azzal is, hogy Érsekújvárt ő mentette meg a töröktől. II. Mátyás kegyét pedig azzal nyerte meg, hogy trónra lépésének ő volt a legfőbb elősegítője. Ilyen érdemek azután képessé tették őt arra, hogy a még Rudolf alatt ellene emelt felségsértési vád alól magát tisztázza, úgy hogy az 1608-iki koronázó országgyűlésen már jelen volt mint fő udvarnok. Ugyanakkor az a megtiszteltetés érte, hogy a rendek bizalma folytán ő választatott meg nádorrá. Ugyanakkor Liptó és Trencsén főispánjává neveztetett ki, mely méltóság ettőlfogva családjában örökössé lett.

Naplójegyzete korának legmozgalmasabb szakaszát az 1592—1603-ig terjedő éveket foglalja magában. Bár ő maga is a németpárton van, bár magas hivatalokat is visel: azért mégis szabadon kimondja meggyőződését, mely a német pártnak egyáltalában nem hízog. *Egész munkáján szenvedélyes német gyűlölet vonul végig.* Előszeretettel gyűjti össze mindazon adatokat melyek a németnek csufságára szolgálnak. Különös kedvvel tanulja a németek vitézségét. Mikor például elbeszéli, hogy a boszniai basa 1592-ben Horvátországba betört és hogy Rudolf 20000 embert küldött a magyar hadak segítségére, azt mondja

Illyésházy, hogy »német mód ezek mind későn jövének, nagy hó esék, héjában el kelle oszolniok.«¹⁾

A német katonaság sehogy sem nyeri meg tetszését, mert azok nem megszabadítói az országnak, hanem valódi pusztítói, a kik, ha valahol huzamosabb ideig tartózkodnak, épugy kiélik és elpusztítják azon vidéket, mint akárcsak a török vagy a tatár. *Épen azért ki nem fogy azon vezérek dicséretéből, a kik fegyelmezik katonáikat* Ezért dicséri tüntetőleg ő gróf Mansfeld Károlyt, az 1595. évi hadjárat vezérét, »semmi dúlást fosztást tenni nem engedett és csak kicsi kárért is megöleti az rosz németeket, sőt az németeknek sokszor sok szóval eleikbe adta, hogy ne legyenek háladatlanok a magyaroknak, kik sok és nagy országokat elfogyattak magukkal egyetemben a keresztyénség mellett és minket németeket már régen kiüzött volna a pogany országunkból ha ezek nem voltak volna.«²⁾ Illyésházy tehát méltányolni tudja azon nagy szolgálatot, melyet a keresztyénség védelmében a magyarság eddig teljesített, de ezt akkor a németek nem hitték, vagy nem akarták elhinni és a magyarban, ha jogait követelte, csak lázadót láttak.

Illyésházy gondosan összegyűjtötte az egyes eseményekre vonatkozó adatokat. Fontosabb eseményeket pedig egészen részletesen és kimerítően elbeszél. Szép leírás van például nála az 1596-ik évi mezőkeresztesi csatáról.³⁾ Már maga azon előkelő állás, melyet elfoglalt eléggé bizonyítja, hogy fontos adatokról tudhatott, melyeket csak ő közölhetett.

Művében mint vörös fonál huzódik végig az ő szenvedélyes német gyűlölete. Az általa megörökített kornak ő is egyik szereplője és pedig elsőrangú vezérférfia volt, nem csoda tehát, ha nem tud bizonyos szenvedélyes kitörésektől megszabadulni. Teljesen pártatlan írónak épen nem mondható.

Sepsi Lackó Máté papi pályán működött. Történelmi feljegyzéseihez az anyagot kedvező állása folytán szerezte meg. Ő ugyanis Lórántfy Mihálynak a prédikátora volt, a ki mint I. Rákócy György apósa értékes adatokhoz jutott s nagyon be volt avatva Erdély politikai viszonyaiba. Műve az 1520-tól 1624-ig terjedő korszakot öleli fel.

1) Mon. H. h. II. VII. k. 4 l. 2) U. o. 21 l. 3) U. o. 65 l.

Az elbeszélt események jól értesülését bizonyítják. Az 1611-ik évi hajdu lázadást például ő tartotta fenn leghitelesebben.¹⁾ Hogy ezt lelkiismeretesen kikutatta, annak oka valószínűleg erős magyar érzelmében keresendő. Örömmel beszéli el, hogy e hajduk nagy hatalommal bírnak Magyarországon, annyira, hogy a magyar király sem tud velők boldogulni. Hiába határoztatja el, a király a magyar rendekkel Kassán, hogy a »hajduság palánkjait el kell rontani és a töröknek meghódolt pórokká legyenek, a fegyvert letegyék és csak jobbágyok legyenek és szántsanak, mert ha nem cselekszik azt, a hajduság in totum deleáltatnak.«²⁾ Örül azután Lackó, hogy maga Frogách nádor nem tartja tanácsosnak ezen határozat keresztül vitelét. Nem hiába viseltetik előszeretettel a hajduk iránt, de fel is tartott rólok sok érdekes apróságot is. Ugyancsak a hajdukról jegyzi fel, hogy a hajduk egy része Fekete Péter vezetése alatt Homonnai mellett felkelt. Ezeket »aranyos hadnak« nevezték, mert Homonnai Feketét úgy nyerte meg, hogy 100 darab aranyat küldött neki. Bethlen Gábor azonban csakhamar megverte a Fekete »aranyos hadát«.

Részletesen ismerteti a II. Ferdinánd királylyá választását is, különösen pedig azt a sok huzavonát, melylyel a koronázási diploma kiállítása járt.³⁾

Bethlen Gábort erős protestáns érzületéért bámulja leginkább, mert maga Lackó nagy ellensége a »bálványimádásnak«. Ugy hogy Bethlen azon tényét is, mely szerint a hajdukat a maga részére megnyerni igyekszik: úgy magyarázza, hogy azért akarja mindenáron megnyerni őket Bethlen, »mert a pápista urak idegen nemzetiséget, tüzet hozván hazánkba, azok által akarják a bálványt felállítani.«⁴⁾

Protestáns érzelmeit többször kifejezésre juttatja. Érdekli őt nemcsak az erdélyi protestánsok állapota, hanem élénk figyelemmel kíséri a magyarországi protestánsok sorsát is. Így például a mikor az 1619. évi országgyűlés eseményeit elbeszéli, sajnálkozik azon, hogy a protestánsok eredményt nem érhettek el és a sikertelenségért a protestáns főurak közömbösségét okolja.⁵⁾

Különben az erdélyi dolgokat még részletesebben ismerteti.

1) Sepsí Lackó krónikája Mikónál 123—125 l. 2) U. o. 144—147 l.
3) U. o. III. 178 l. 4) U. o. 159 l. 5) U. o. III. 178 l.

A fejedelmi házzal összeköttetésben lévén, hiteles adatok birtokába jutott és hiteles adatokat jegyzett fel. Használható forrásmunka, csak felekezeti elfogultságával szemben kell minduntalan kritikát gyakorolni és akkor az általa tárgyalt korszak egyik legfontosabb kultúrájának tekinthetjük.

Pethő Gergely életéről a mi keveset tudunk, az sem hiteles. Egyedüli biztos adatunk csak az, hogy 1626-ban meghalt. Különben katolikus pártállása minduntalan szembeszökő. Művének címe: »Rövid magyar krónika, sok rendbeli főhistóriás könyvekből nagy szorgalmatossággal egybe szedegette: Pethő Gergely«.

Német pártinak mondható, a mi katolikus érzelmeinek teljesen meg is felel. Pártállása azonban megengedi neki, hogy nem vakon követi a német pártot, elmondja ő a németek visszaéléseit és kegyetlenségeit is, de távol áll tőle, hogy azért a magyar királyt kárhoztassa. Kiméletlenül elítéli a magyar nemzet ellenségeit, bármely párton áll az illető. *Mindössze csak az a sajátságos, hogy kiket tart ő a magyar nemzet ellenségeinek? Szerinte Básta is a magyarság pusztítója, de nem kevésbé veszedelmes maga Bocskay István sem!*

Hogy Bástát elítéli mint jó hazafi, az érthető, de hogy Bocskayt is egy sorba állítja vele, ezt nem teheti más indokból, minthogy Bocskay a protestantismus védője és maga is protestáns. »Ezekben a hadakozó időkben — mondja Pető — az erdélyieken és a magyar nemzetiségen Básta György és a többi hadviselő német generálisok és a köznémet vitézlő rend is halatlan szörnyű istentelenséget és iszonyu sok inséget és nyomorúságot cselekszenek vala rajtok, mert nem hogy házokban, jószágokban maradhattak volna békével, de a szent egyházakban a főuraknak és nemeseknek koporsójokat is feltörik és bontják«¹⁾

Eddig szól Bástának. És a mennyiben az ott elmondott határozott szavakban ki fejezett vádak a tényeknek teljesen megfelelnek: értjük a Pető elítélő szavait. De mit szóljunk a Bocskay ellen emelt vádakra? Azt mondja ugyanis Bocskayról: »azért ime találkozék egy átkozott ember is, veszedelemnek fia Bocskay István, a ki nem édes hazájának felszabadulását hanem csak a maga hasznát keresvén, felzavará a szép tiszta

1) Pethő G. Rövid magyar krónika 158 l.

vizet». Tehát Bocskay ő szerinte egy megrögzött rendzavaró, olyan forradalmároknak a mintaképe, a milyeneknek nevezte a bécsi kormány a magyarok közül azokat, a kik a nemzet jogait megvédeni és biztosítani törekedtek. Pethő tehát ilyen ékes szavakkal fejezi ki óhajtasát: »adta volna a felséges Isten, soha ne született volna ez az átkozott hazája vesztő és nemzetsége rontó ember Básta Györggyel egyetemben«. ¹⁾

Ime a pártszenvedély, de különösen a felekezeti gyűlölet Bocskayt egy sorba állítja Básta Györggyel. Bethlen Gábor sem bírja a Pethő tetszését. Bethlenről ugyan már kiméletesebben szól, de azért Bethlen is csak lázadó, ő is »a pártos urakkal tart«. Ellenben őszinte bámulója II. Ferdinándnak és örül a II. Ferdinánd fényes győzelmeinek, melyeket »a lutheránusokon és kálvinistákon vett«. Ilyen nagy győzelme sok volt II. Ferdinándnak, a mi azután a kálvinista fejedelmeket »összeesküvésekre« ösztönözte. Így 1626-ban is a »lutheránus és kálvinista fejedelmek látván, hogy Ferdinánd is minémü hatalmat és győzelmet vett legyen rajtok az imperiomban, igen megrémülének, felvén azon, hogy az egész imperiomból az ő tévelygéseket kitisztítja«. ²⁾ A protestáns fejedelmek ezen »nagyrémülés« hatása alatt nem tehettek mást, mint »összeesküdtek Ferdinánd ellen.« De természetes dolog, hogy a II. Ferdinánd ügye az igaz ügy, tehát az Isten is őt segíti, »az igaz Isten látván Ferdinánd igaz ügyét, szemlatomást hadakozik vala ellenök mellette«. ³⁾

Pető műve tehát, mint az eddigiekből is világos, nagyon elferdít bizonyos eseményeket, úgy hogy nagyon óvatosan, erős kritikával használható csakis.

Jobbat lehet mondani nyelvezetéről. Egyike a XVII. század legmagyarosabb stílussal irt műveinek, könnyen folyó és távol áll a Bonfini-féle hagyományoktól.

Segesvári Bálint életéről keveset tudunk. Annyl azonban bizonyos, hogy Kolozsváron született, családja a szász nemzethez tartozott és az unitárius vallás híve volt.

Krónikája 1606-1654-ig terjedő eseményeket foglal magában, tehát Erdély történelmének legmozgalmasabb szakaszát tárgyalja. Ugy látszik, hogy legtöbbnyire Kolozsváron tartózkodott, mert

1) U. o. 158 l. 2) U. o. 205 l. 3) U. o.

különösen az ott történt eseményekről jól van értesülve. Jól értesült arról is, hogy az elfogott Kornis Boldizsár érdekében a magyar király is mindent elkövetett, hogy őt megmentse. De Báthory Gábor nem ismer kegyelmet vele szemben, kivégezteti őt a kolosvári pellengéernél, sőt a kivégzést maga is végig nézi.¹⁾

Jól értesült a Bethlen Gábor és II. Mátyás közt 1614-ben folyt alkudozásokról is, mely alkudozások bizonyos várak átadása ügyében folytak.²⁾ Az események leírása néhol nagyon ügyes kézre vall. Mint ilyen kiemelendő például Kassának Bethlen által 1619-ben történt elfoglalása, mely érdekesen van elbeszélve.³⁾

Nagy Szabó Ferenc született 1581-ben, meghalt 1658-ban. Élete viszontagságteljes volt, sok olyan eseménynek szentanuja volt, melyek a feljegyzésre érdemesek. Már az 1601—2-iki háborúk és zavaros közállapotok idejében megkezdődtek viszontagságai. Élénken emlékezetében maradt ez a pár év, mert ő maga is életveszélyben volt, a mikor a németek, oláhok és hajduk Marosvásárhelyre beütöttek. Szeretett mindent látni és hallani. Minden iránt érdeklődő férfit volt, a ki 1614-ben meghallván, hogy nagybátyja Borsos Tamás Konstantinápolyba megy követ-ségbe, maga is rászánja magát a konstantinápolyi utra, mint mondja: »látásnak, hallásnak okáért«. Bejárta a konstantinápolyi templomokat és ezeket érdekesen írja le emlékiratában.

A fejedelem részéről 1639-ben azon kitüntetésben részesült hogy görgényi udvarbiróvá lett. De Szabó akarata ellenére történt ez a kinevezés, miért is ő nagyon kelletlenül viselte tisztét és igyekezett tőle megszabadulni, a mi végre 1642-ben sikerült is, de csak 2500 frt váltságdíj fejében. Háza egy izben országos tanácskozás színhelye volt. Ugyanis az 1658-iki tatár beütéskor a vidéki főurak az ő házában gyűltek össze tanácskozni, a haza megmentéséről. Ezzel az évvel ér véget a emlékirata is. Lelkiismeretesen vezette emlékiratát egészen addig, míg a tatárok az ő közelébe nem érnek. Utolsó feljegyzése 1658. aug. 29-éről szól melyet ezzel végez: »29. aug. szent-János napján ismét futamodás lőn, jöve hírül, hogy Balavásárral van az ellenség és éget, öl s vág. Jézus légy velünk!«

Ettől fogva semmi nyoma sincs, hogy mi történt vele. Va-

1) Mikó: Erd. tört. ad. IV k. 175 l. 2) U. o. 183 l. 3) U. o. 187 l.

lőszinü, hogy ő is az ekkor nagy mértékben nyilatkozó tatárpusztításnak áldozata lett.

Krónikája 1580-tól kezdi az események elbeszélését és a mint láttuk 1658-ig vezeti, és így az elbeszélte események jó részét már nem közvetlenül saját megfigyelése afapján mondja el, mert jó későn, csakis 1653-zan kezdett krónikája megírásához. Ezen munka elibe azonban elibe szurja nagyatyjának Borsos Sebestyénnek a munkáját, melynek címe: »Chrónika a világnak lett dolgairól 1490—1583.« Ezt a chrónikát ugyan némileg megpótolja és jegyzetekkel látja el.

Munkája nem tüzi ki célul, hogy korának részletes történelmét adja. Erre nem is gondol, mert az már fáradságos utánjárást igényelne. *A mi épen megmaradt emlékezetében, azt feljegyezi, a mit pedig elfelejtett ő, azt jegyezze fel más, ő utánna nem jár az adatoknak, hogy azt kikutassa.* Jellemző rövidséggel mondja el például a Bocskay felkelését: »Bocskay összekapott a némettel, mi végett, eléggé én azt nem tudom, de látni való dolog, hogy az emberi állat a fejedelemséget szereti, ha módja vagyon a dologban.« Ő tehát más okot nem kutat, csak gondolja, hogy a fejedelemséget jó állapotnak gondolta Bocskay, tehát »fellázadt« a király ellen.

Vannak azonban adatai közt értékesek is, melyek kutató értékével bírnak. Ilyen például az ő előadása a Bethlen Gábor 1621. évi hadjáratáról, melyre vonatkozólag a török segítségről tőle tudunk meg hiteles adatokat. Szintén értékes adatai vannak a Toldalagi követségéről és még néhány más tárgyról.

Fő becse azonban abban rejlik, hogy ő azon nézetnek és felfogásnak a megörökítője, a milyen felfogást az erdélyi polgárság és nép táplált az országos eseményekről. Ez pedig az volt, hogy ő a székelység közepén lakván, a székelységgel együtt keveset törődött azzal, hogy mi történik Magyarországon, mint valódi korszakalkotó nagy esemény, őt és a székelységet saját sorsuk és az ezen korszakban bőven kijutó szerencsétlenségek érdeklik. Ezeket örököltette meg Szabó Ferenc, épen azért a székelyek történelmére vonatkoznak legbecsesebb feljegyzései. *A mi ezen szűkebb területen, a székelyek földjén történik, azt részletesen elmondja, de különösen előszeretettel tárgyalja Marosvásárhely*

város viszontagságait, többszörös elpusztíttatását, lakosainak szétfutását. A város belső életére is kiterjeszkedik. Mint ilyen páratlan kutfő.

Ezen század történelmi kétfői felekezeti szempontból is osztályozandók. A Szabó feljegyzései egészen a katolikus párt álláspontját fejezik ki, tehát kritikával használandók. A legtöbb feljegyzése olyan természetű, hogy vallásában egyáltalában nincsen összeötltetésben, a hol azonban felekezeteket említ, óvatosan kell fogadni állításait.

Lisznyai Kovács Pál református pap, született Lisznyán, meghalt Debrecenben. Tanulmányait Erdélyben végezte, de tanult Sárospatakon is. Egy ideig 1667-től Kassán volt tanár. A protestánsok üldözése elől azonba nemsokára menekült innen és 1671-ben külföldre vonult. Idejét jól használta a külföldön, a mennyiben a lejdeni és más egyetemeken tanult. Majd az üldözések csillapodása után hazájába visszatérván, a debreceni kolégium tanárává lett. Ezen hivatalában szorgalmas irodalmi munkásságot fejtett ki, melynek eredménye többek között a »Magyarok krónikája« c. műve is.

Műve nagy szabásúnak ígérkezik a mennyiben Etelén kezdi elbeszélését. De mire a királyok korához ér, egy fordulattal kiabrándít bennünket nagy várakozásunkból. Kijelenti ugyanis, hogy bizony ő már a királyok tetteit le nem írhatja, kénytelen ezt a feladatot másokra hagyni, mert neki arra — költsége nincsen. De hogy mégis legyen valami a magyar krónikában a királyokról is, röviden felsorolja őket egészen Mátyás király koráig.

Neuhausi évkönyvek. Bár nem hazai földön jegyeztettek fel, nem is magyar író tollából ered, mégis felemlitendőnek tartom itt a neuhausi kolostor feljegyzéseit is, mert II. Rákócy Ferencről is szó van s a mit róla feljegyezz, egyike ezen század legérdekesebb feljegyzéseinek. A feljegyzés arról a napról szól, a mikor II. Rákócy Ferencet még gyermekkorában Bécsből Csehországba vitték kolostorba. Beszámol az évkönyv a gyermeknek itt töltött első napjával. Arról a mély érzésről és igazi hazaszeretetről tesz tanubizonyságot ez a feljegyzés, mely II. Rákócy Ferencet már gyermekkorában jellemezte.

Mikor ugyanis 1668-ban II. Rákócy Ferenc több főúr ki-

séretében szórakozás végett a prágai várba vitetett »meglátván Magyarország térképét, megragadta és szorgalmasan keresvén és megtalálván Munkács várát, könnybe lábadtak szemei s kérdegetvén, hogy magánál van-e, mély sóhajtással mondta: lehetetlen oly gyorsan feledni.«¹⁾

Az elbeszélő jezsuitát is meglepi a gyermek mély érzelme, igaz hazaszeretete, és őszinte szavakkal teszi utánna ezen elbeszélésnek: »Herulus, certe dolori et amoris dignus« (szánalomra és szeretetre méltó ur bizonyára).

A „Sárospataki magyar krónika“ nem önálló munka. Sepsi Lackó Máté krónikáját használta írója és azt nagy részben csak lemásolta, sőt meg is rövidítette. Szerzőjét nem ismerjük, csak annyi valószínű, hogy egy Satztzai nevű tanuló írta le.

A krónika beosztása nagyon aránytalan. Írója ugyyszólván csak az utolsó idők eseményei iránt mutat nagyobb érdeklődést. Hogy mégis legyen valami formája, a mohácsi vész előtt néhány évvel kezdi. Krónikája az 1523. évtől sorolná el az eseményeket, de körülbelül 70 év történelmével nagyon röviden, 4 lapon végez. Azonban már 1592-től fogva kiszélesül a krónika, úgy hogy 1615-ig aránylagosan elég terjedelmesnek mondható, mert ezen 22 év történelme 35 lapot foglal el.

Különös előszeretettel tárgyalja a protestánsok ügyét, tehát szerzője mindenesetre protestáns férfiú. Az előszeretetnél azonban nem állapodik meg, hanem a katolikusok ellen több ízben ki is fakad. A fentjelzett 22 év eseményeit ingerült hangon beszéli el, miből batran következtethetjük, hogy a krónika írója Báthory Gábornak kortársa volt. Nemi nehézséget ezen állításnál csak az a körülmény okoz, hogy olyan adatok is vannak benne, melyek Báthory Gabor halála utáni eseményeket tárgyalnak. Erre nézve azonban nagy valószínűséggel állithatjuk, hogy a későbbi korból származó adatokat egy 1697-iki író interpolálta.

Előnyére említendő fel, hogy *chronológiája pontos*. Pártatlanságot épen nem állithatunk szerzőjéről, mert a protestantismus mellett foglal állást és gyűlöli a katolikusokat a katolikus dynastiával együtt s a mi ezzel összefügg, gyűlöli a németeket is. Így foglalja össze ezeket egy helyen krónikájában: a »pápisták és a

1) Mon H. h. II. 43 k. 323 l.

német nemzet a magyar nemzet ellen mindig álnok tanácsot forralnak.¹⁾

A krónikairó azon magyarok egyike, a kik, látván, hogy a Habsburgok mindig csak ígérk, hogy birodalmi segélylyel felszabadítják az országot a török alól, de ígéretöket még eddig be nem váltották: azt hiszik, hogy a németek szándékosan hagyják pusztulni az országot, sőt ingerlik is a magyart a magyar ellen, hogy annál könnyebben beolvasszthassák azután az országot a birodalomba. Nincsen olyan rossz, a mit fel nem tételeznének, és a mit sokan el nem hinnének a németekről. És mindennek nagyrészen az is oka szerintök, mert irigylük a magyaroktól ezt a gazdag országot, ezt a jó földet.

Mikor elbeszéli a krónika, hogy 1596-ban Hatvant a töröktől visszafoglalták, azt mondja tovább: »innen kezd a pápistaság és a német nemzet a magyar ellen ismét álnok tanácsot forralni, hogy ne fogják szívök szerint a magyarokkal a dolgot, mert ha derékképen megszabadítjuk országunkat és gyarapodhatunk, ismét úgy bánnak velünk és országunkkal, mint az előtt, hanem bocsássuk őket elől a törökre, *nézzük őket, ne segítjük, hadt fogassa el a török és a tatár őket és ha látjuk, hogy megfogyatkoznak, üzzük el láb alól a maradékjait és foglaljuk el az országot, mert kár nekik oly jó földön lakni.*«²⁾

Szenvedélyes német gyűlölete folytán több oly esetet beszél el, melylyel a németek iránt való gyűlöletet fokozni akarja. Szerinte a németeknek, adott szavában sem lehet már bizni, mert már sokan kerültek lépre az adott szóval. Elbeszéli, hogy Rudolf 1604-ben gyűlésre hívta a magyar rendeket. Báthory István mondta ezen alkalomból: *„elmennék a gyűlésbe, ha Ecsed vára eljönne velem!”*³⁾

Vannak értékes adatai is tehát, melyek kellő kritikával felhasználhatók. Nyelvezete is eléggé magyaros és könnyen folyó.

Bartha Boldizsár »Rövid magyar krónika« c. alatt irt egy krónikát. Művelődés történelmi szempontból igen becses munka ez, mert részletesen megismerjük belőle Debrecen város történelmének egy részét, és a kollégiumi tanuló ifjuság életét. Megtudni belőle, *hogy az ifjuság mint teljesen szervezett testület szerepelt és*

1) Tört. tár. 4 k. 57 l. 2) U. o. 57 l. 3) U. o. 64 l.

mint önálló testület állott szemben nemcsak a kollégium rektorával és tanáraival, hanem a patronatust gyakorló egyházi és városi tanácssal is. Természetesen el voltak telve a nagy szabadsággal és jogukat annyira lelkiismeretesen védték, hogy *igen sokszor féltelenségre vetemedtek*.

Egészen rendszeres lázadás tört ki köztük több ízben és pedig a legkülömbözőbb okokból. Így lázadtak fel például 1627-ben is, a mikor a városi tanács templom építésre fordította a céheknek évenkénti szokásos adományát. Fellázadtak akkor is, ha a rektor szerintük tapintatlanul járt el bizonyos kérdésben. Így történt az 1648-ban is. Hogy milyen nagy veszedelmet jelentett egy diák lázadás, eléggé mutatja az a körülmény, hogy a felfegyverzett polgárság csak véres küzdelem árán tudta elnyomni a lázadást és úgy szorította őket engedelmességre.¹⁾

Szemtanuja volt az 1666-ik évben az Alföldet végig seprő török dúlásnak. *Élénken ecseteli a veszedelmet, mely Debrecent is fenyegette akkor, midőn Szejdi Almed basa, a Basahalmon ütötte fel táborát*. A város csak nagy áldozatok árán, 100,000 tallérért tudta magát megváltani a török dúlástól. Általában korjellemző részletekben gazdag krónika.

Eszterházy Pál herceg született 1635-ben, meghalt 1712-ben. Előkelő szerepet játszott a század második felében. Csakhamar főispán, majd főudvarmester lett. A török ellen megindult felszabadító háborúkban résztvett. Különösen a Zrinyi Miklós hadjárataiban több ízben ott volt. A Montecuccoli vezérlete alatt is harcolt.

Végre 1681-ben elérte pályájának legfényesebb pontját. Ekkor ugyanis az ország nádorává választatott. Fényes érdemeket szerzett Budának a török uralom alól való felszabadításában is, a mennyiben az ostromban 20,000 emberrel vett részt. *A Habsburg ház iránt feltétlen bizalommal viseltetett*. Ebből magyarázható, hogy mikor 1687-ben a Habsburgház örökös királyságáról volt szó, Eszterházy Pál kiváló érdemeket szerzett azzal, hogy a Habsburgház örökösödéséről szóló törvény megszavazását keresztül vitte. *Ez a ténye nagyon ártott népszerűségének*. Aulikus hajlamait szemére vetették és ettől fogva bizalmatlankodott a

1) Barta: Rövid. kr. Debreceni 1894—5. évi értesítőben.

nemzet vele szemben. Ebből nem lehet az Eszterházy roszhiszeműségére következtetni, mert akkor szokás volt mindenkit gyanusítani.

Művének címe: *Mars Hungaricus*, melyben az 1664-ik évi hadjárat történelmét beszéli el. Művének becsét növeli az a körülmény, hogy az általa elbeszéli eseményeknek maga is szemtanúja volt, ezért leírásai élénkek, adatai pedig hitelesek.

Frank András erdélyi ember volt. Az országos események megfigyelésére kedvező alkalmak voltak, mert több országgyűlésen mint városi íródeák jelen volt. Legtöbb eseményt saját közvetlen megfigyelése alapján ír le, de van néhány országgyűlés, melyet csak »fide digna relatiók« után ismertet. Feljegyzései az 1657—1661. évek közti országgyűlések történetét részletesen elmondják. Egyrésze egészen naplószerű részletességgel van megírva. Nagyon helyes azon eljárása is, hogy az egyes országgyűlések lefolyásának ismertetésével nem éri be, hanem elmondja az egyes országgyűlések közti eseményeket is. Tőle sok olyan viszonyról értesülünk, melyeket hiába keresünk ezen kornak a többi íróinál. Különös súlyt fektet arra, hogy az egyes fontosabb mozgalmak és törekvések milyen végeredményre vezettek.

Hátrányára felemlíthetjük, hogy *Frank pártember*. Ellensége ő is a Rákócyaknak épen úgy, mint Bethlen János. Része lehetett a Rákócyak elleni gyűlöletében annak is, hogy a lengyel hadjárat folytán (1657) igen sok család vesztette el valamelyik tagját és így Rákócy ellen Erdélynek igen sok családja kikelt. Érdekes részlete feljegyzéseinek az 1658. évi tatár beütés előadása, melyet kimerítően ismertet.¹⁾

Frank naplója tárja fel előttünk azt a válságot, melybe akkor Erdély országgyűlései jutottak. Gyűlései annyira nélkülözték a nyugodt időkben megszokott higgadságot, hogy országgyűlései Frank elbeszélései szerint *a lengyel országgyűlésekhez hasonló zavaros alakot öltöttek*. Ezekről a gyűlésekről írt ő jelentéseket, ezeket kötötte össze naplószerű feljegyzésekkel Művébe közbe beszövi Kereszturi naplóját, mely Szébennek 1659—60 évi ostromáról szól. Ugy látszik a Rákócyakat Kereszturi sem szereti. Mert azt mondja egy helyen: »A Rákócy pártiak közül megöltünk 2000-et,

1) Tört. tár. 1888 évt. 42 l.

Isten és a törökök segítségével . . . hála Isten kegyelmének, részünkről csak 140 esett el.«¹⁾

Nyelvezete magyaros és könnyen folyó.

Rhédey László, Ferencnek a volt fejedelemnek és Bethlen Druziánnának a fia volt, 1636-ban született. Már 17 éves korában eljegyezte a felső-magyarországi híres Szunyogh családnak egy leányát Zsuzsánnát, 1655-ben el is vette. Majd 24 éves korában Barcsai Ákos az ország generálisságával kínálta meg, egy év múlva Haromszék főkapitányává lett. Első neje halála után 1662-ben a Barcsai Ákos özvegyét vette el, majd pedig Bánffy Ágnest. Bethlen János történetíró adatai szerint a török Kemény Jánossal szemben őt is megkínálta a fejedelemséggel, 1663-ban már meghalt.

A napló vezetést már korán megkezdette. Naplóit azonban nem ismerjük. Történeti maradványai 1657—1663-ig terjedő eseményeket tárgyalnak. Ezen művében a *legkülömbözőbb természetű feljegyzések foglaltatnak*. Leírja például Bécszet 1655-ből, továbbá Nagy-Szombatról is közöl leírást. Majd részt vévén az 1657-iki lengyel hadjáratban, leírja Varsót és elmondja, hogy »midőn II. Rákócy György urunkkal az lengyelországi expeditióban voltam, ezeket az vizeket láttam.«²⁾ Majd elmondja »A francia királynak kinszenvedésének históriája« címén a Krisztus kinszenvedésének mintájára, hogy III. Ferdinánd halála után hogy törekedett a francia király a császárságra.³⁾ Közli továbbá a *tatár fogságba esett rabok imádságát*, melyeket »nagyobb részt Szent Dávid és Jób szavai közül szedegettek ki.«⁴⁾ »A tatárok rabságába esettek keserves énekében« elmondja, hogy a zsidó nemzetet is azért büntette Isten, mert tőle eltért: »Óh szegény magyarok, hogy ha róla gondolkodunk, Ha ugyan valóban jó magunkba szállunk, Bizony nem különbben vagyon állapotunk, Mint régen zsidóknak, ugy vagyon dolgunk.«⁵⁾ Majd meghatóan írja le a tatárok elleni harcot, melyben »Együvé köttetenek a szolgák az urakkal, Együvé az urat köték a szolgákkal.« Közli továbbá a tatár fogságban levő hat erdélyi főúr által Kemény Jánosnak adott reversálist, mely szerint a hat főúr fogadja,

1) U. o. 42 l. 2) Tört. tár. VII. k. 11 l. 3) U. o. 18 l. 4) U. o. 35 l. 5) U. o. 35 l.

hogy »valamig az Ur Isten az megnevezett urnak szabadulását és hazájába való menetelét engedi, mellőle nem távozunk.«¹⁾

A legfontosabb adatai az 1657-iki lengyel hadjáratra vonatkoznak.

Nyelvezete elég magyaros és folyékony.

Toldalagi Mihály Azon diplomaták között, kik Bethlen Gábor iskolájában nevedtek fel és I. Rákócy György alatt is fontos szerepet játszottak, kiváló helyet foglal el Toldalagi Mihály. Portai követségekre alkalmazták és pedig legtöbbnyire kényes természetű ügyekben. Első nagyobb megbízását 1614-ben kapta Erdélyi Istvánnal és Bethlen Istvánnal együtt, kikkel mint kapitáhi ment Konstantinápolyba. Ettől fogva különböző időkben sok megbízást kellett teljesítenie, több béke alkudozás folytatásában nevezetes szerepet játszott és végre az 1636-ik évi kényes természetű portai alkudozásokat vezette. Mint követnek sokszor kellett urát jelentésekkel felkeresni. Ezek közül a legtöbb a Török magyarkori állam okmánytárban van közölve. Itt azonban ő ezeken kívül naplókat és emlékiratokat is. Emlékiratai közül egyet Mikó Imre adott ki az Erdélyi történelmi adatok I. kötetében, a szőnyi alkudozásokról írott terjedelmes naplóját pedig Salamon Ferenc tette közé a Két magyar diplomatában.

Emlékirata az 1614—15. évi kapitiháságra vonatkozik. Elbeszéli benne Báthory Gábornak feledelemmé választatását, továbbá, hogy az ugyanazon évi szebeni országgyűlésen követségre választották meg őt az említett két társával. Mindent megfigyelve a mit lát és érdekesen rajzolja azon állapotot, melyben akkor ő a török birodalmat találta. Örömmel látja, hogy a török birodalomnak belső bajai vannak, mert folynak a trónvillongások, de meg a sah és Szelim szultán egymással hadakoznak. Ez szerencséje Magyarországnak, mert addig nem kell tartani újabb török támadástól, míg a török el van foglalva, azért mondja Toldalagi: »ha néha megszűnt is közlünk per induciám a had, de mindenkor gerjedezett az öreg, kit Isten ezután is soha meg ne szüntessen az ő nagy nevéért.«²⁾

Elmondja azt a sok huzavonát, melylyel Lippa átadása járt. A szultán nem akart hinni az erdélyiek őszinteségében,

1) U. o. 28 l. 2) Tört. tár. Toldalagi M. évk. 7 l.

mire azután Toldalagi kijelentette a szultán előtt, hogy: »Itt lesznek míg Uram és az ország Lippát megadják hatalmasságodnak, csakhogy akkor az vádlókat is büntesse meg hatalmasságod.« Mire követtársa Balassi Ferenc is felbuzdul és kijelenti: »Ám kurva legyen az anyja az bestia lélek kurva fiának, én itt maradok inkább, hogy sem az Uramra és hazámra veszedelem jöjjön, akármit műveljenek velem.«¹⁾

Hogy az eseményekkel teljes XVII. század milyen bőven ontotta a történelmi feljegyzéseket, mutatja az, hogy *sok kisebb krónika van még a felsoroltakon kívül, melyeknek szerzőit nem ismerjük.* Így például Illyésházynek valamely secretárusától származik két kisebb krónika. Az egyik 1526—1608-ik terjed, a mely azomban pusztá tények felsorolásából áll.²⁾ A másik »Rövid magyar krónika Krisztus születése után« címen a Krisztus utáni 2 évtől 1631-ig terjed, és szintén csak rövid feljegyzésekből áll.³⁾

Régi magyar vitézi énekek. Szerintem ezek is sorolhatók ezen század történelmi kuttóihez. Bőven keletkeztek ezek, mert a magyar nép lelke igazán költői. Mint Thaly mondja: »a huszár honvágyát, a betyár üldöztetését, az elhagyott szerető bánatát dalban panaszolja el, a leányok is dal közt fonnak, a vőfély a lakodalomra versben hívja meg a vendégeket, a felköszöntéseket is gyakran versben mondják, ha valakit ki akarnak üldözni a világból, csufos nótát csinálnak rá, sőt még a halálra ítélt rab is a siralomházban versben bucsuzik el életétől.«⁴⁾ Egyes költeményeknek néhány sorában *egész korszak jellemzését találjuk meg*, melyet a történetíró is felhasználhat. Így például emlitem azt a néhány sort, melyet Hungária szájába ad a vitéziének. Hungária régi dicsőségére visszaemlékezve panaszolja: »A régi időben, Több szomszéd népeken, Az adót is megvettem, Trombita zengéssel, Csak nevem hírével, Sokat megijesztettem.« Magyarországra a vitézi ének szerint a sok pártfogónak köszönheti nyomorát. »Az sok tutor miatt, Vallottam nagy but és kárt, Örökségem elfogyott. Az mostoha atyák, S az osztályozó fiak, Másnak csináltak hasznót.« Majd később azt mondja: »Szépen mosolygotak, Mikor megakartak, Csalni jóakaróim.«⁵⁾

1) U. o. 11 l. 2) Tört. tár. 1891. évf. 1—15 l. 3) U. o. 64 l. Thaly: Régi magyar vitézi énekek. 18 l. 3) U. o. 160. l.

Sok dal siratja a protestánsok üldöztetését és rajzolja élénk színekkel, hogy mint »tömlöcözik Krisztus hiveit.« Vagy meghatóan festi a *tatár rabságot* 1657-ből néhány dal.

Vannak azután történelmi adatokat tartalmazó énekek is. Ilyen például a régi vitéz Kádárról emlékezet, Rákócy László börtönéneke, Gyászének gróf Zrinyi Miklós haláláról, Raby István éneke stb.

Naplók jellemzése.

A naplóban az események középpontja mindig a naplónak az írója. *A mi az ő lelkivilágát közelebbről érdekli, a mi az ő sorsára befoly, vagy életének egyes mozzanatát irányítja, vagy a mi pártállásánál vagy valamely felekezethez tartozásánál fogva őt közelebbről érdekli, ezek képezik feljegyzéseinek anyagát.* Innen van az, hogy a naplónak legtöbb adata intim természetű, igen sokszor az országos eseményeket egyáltalában nem érintik elsorolt adatai, sőt megesik, hogy az ő szűkebb városát vagy faluját sem érdeklik.

Ebből azomban nem következik, hogy a naplók fontos adatokat, az egész országot érdeklő feljegyzéseket ne foglalhatnak magokban. *Hogy történelmi fontossággal bíró adatok vannak-e benne, az attól függ, hogy a naplóíró milyen állást foglal el a társadalomban és az ország közéletében.* Mert ha a naplóíró magas állásokat tölt be, vagy nagy feladatok megoldását vállalja magára, az ő életének egyes eseményei szorosan összefüggenek az országos eseményekkel. A mi az ország történelmét érdekli, ugyanaz az ő életének is egy-egy mozzanataként szerepel.

A napló fontossága tehát azon arányban nő, a mily arányban szélesedik a naplóírónak a megfigyelési köre. A kit csak saját falujának vagy városának ügyei érdekelnek, nem figyelhet meg oly sok országos fontosságú mozgalmat vagy eseményt, ha csak az ő faluja vagy városa véletlenül nem lesz ilyen események színhelye.

A XVII. században keletkezett legtöbb napló. Nem is csoda ez, mert ez a mozgalmas korszak igen sok férfit juttatott szerepléshez. Vannak ezen szereplők közül még olyanok is, a kik egyáltalában nem akartak szerepelni, de az események

magukkal sodorták őket. Ezek azután indítatva érezték magukat, hogy naplóikban öröksékké meg viszontagságteljes élményeiket.

Naplóirók.

Thököly Imre. Nem lehet itt célokom, hogy a Thököly Imre eseményekben gazdag életét részletesen ismertessem. Inkább a csúcspontokat jelölöm ki az ő életéből. Életében három szakasz jelölhető meg.

Az első korszak születésétől 1657-től 1678-ig terjed. Már nyolc éves korában Apafi Mihály kinevezte Máramaros vármegye főispánjává, a főispánság administratora pedig Teleki Mihály volt. Atyja őt 1667-ben az akkor megnyílt eperjesi kollégiumba küldte, innen azonban atyja a beállott zavarok miatt csakhamar haza hozta. Majd 1670-ben atyja halála után Erdélybe menekült Apafi védelme alá. Itt igen sokszor érintkezett a bujdosókkal, a kik nagy reményeket fűztek a tehetséges és vagyonos ifjuhoz.

Életének második korszaka ott kezdődik, a mikor a felkelők megkezdtek a harcot a király ellen. Nemsokára a népszerűtlen Teleki helyébe a még akkor csak 21 éves Thököly választott fővezérré. Ekkor kezdődött fontos szerepe hazánk történelmében. A protestánsok csakhamar mindnyájan hozzá csatlakoztak. Rövid idő alatt egész Felső Magyarországot elfoglalta a bányavárosokkal együtt. Diadalmas hadjárataiban Erdély szélétől Morváig száguldottak hadai és ő az egész területen uralkodott, sőt Bécsot is fenyegette. Majd fegyverszünetet kötve, 1682 jun. 15-én nőül vette Zrinyi Ilonát I. Rákócy Ferenc özvegyét. A soproni országgyűlés forduló pontot képez a felkelésben, mert bár a protestánsok sérelmeit nem orvosolták, de az alkotmány mégis legalább vissza állítottatott. Ezért sokan visszatértek Lipót hűségére.

Ily körülmények közt Thököly a szultánnal újabb szerződést kötött, melyben a szultán elismerte őt Felső Magyarország fejedelmének, ígérte segítségét, Thököly pedig 40,000 arany évi adót ígért a szultánnak. A francia királytól is újabb segílyt nyervén, 1682-ben újra kezdte a hadjáratot. Újból kezébe keríti Felső Magyarországot, mire a szultán királynak kiáltatja őt ki, de Thököly ezt a címet nem fogadván el, csak fejedelem lett. Újabb fegyverszünet alatt 1683-ban Kassára országgyűlést hívott

össze, melyen észrevehette népszerűségének hanyatlását, már ezután erőszakkal kellett az adót is behajtania. Következett, hogy a szultán serege Bécs alatt 1683-ban Sobieski János lengyel király segítsége folytán kudarcot vallott. A nagyvezér a vereség okául Ibrahim budai basát és Thökölyt tüntette fel. Thököly a szultánhoz sietett, hogy tisztázza magát, Lipóttal is egyezkedni akart, de az feltétlen megadást követelt. Mire Thököly tovább harcolt, de eredménytelenül. Segítséget nem nyert a töröktől sem, sőt mikor Váradra ment, el is fogták őt és vasra verve Belgrádba küldték. Itt következik életének harmadik része. Valószínűleg azért fogták el, mert megtudta a török, hogy Lipóttal alkudozik. Thököly elfogatásának híre a felkelők nagy részét Lipóthoz vezette, kinek hadai győzelmesen nyomultak előre és Munkácsot is ostrom alá fogták, melyet azomban még ekkor Zrinyi Ilona hősie védelme folytán nem tudtak bevenni. A szultán Thökölyt 1686-ban szabadon bocsátotta és 9000 emberből álló sereget adott neki. Támogatásra azomban nem talált, a török pedig újra elfogatta őt. Munkács is elesett, 1688. jan. 14-én és Zrinyi Ilonát gyermekeivel együtt Bécsbe vitték. Thököly újból felkelt és 8000 embert össze is gyűjtött, de Heister szét verte seregét Váradnál. Apafi halála után a szultán erdélyi fejedelemmé avatta és ekkor 16000 emberrel Erdélybe sietett s a Heisterral egyesült Teleki Mihály hadait Zernyestnél megverte, maga Heister is fogságba esett és 1692-ben Zrinyi Ilonával cseréltetett ki. Ezután erdélyi fejedelemmé választott, de nemsokára kénytelen volt visszavonulni Oláhországba és a Diploma Leopoldianum kiadása után végkép elvesztette Erdélyt. Thököly párhiveivel együtt száműzetett, Ettől fogva Törökországban maradt s nejével együtt Konstantinápolynak Galata nevű külvárosában élt. Még megérte mostoha fiának II. Rákócy Ferencnek felkelését, de már erre semmi befolyással nem birt. A portától tekintélyes kegydíjat huzott. Hamvai a Nikodémiai nagyörmény temetőben nyugosznak. Méltán írja egy megható levélben fiának II. Rákócy Ferencnek: *„akkor boldogabb az ember, mikor nem maga, hanem a más kárán tanul, melyben én elégséges pelda lehetek.“*

Naplóinak jelentékeny hely jut a XVII. század kutatói között az író szubjektív előadásánál fogva, továbbá őszin-

tesége és azon állás folytán, melyet Thököly a magyar bujdosók közt elfoglalt. Gondos ember volt. Már kora ifjúságában elkezdte naplóit vezetni.

Levelezési könyvet tartott és ezt a leghányatottabb viszonyok közt is vezette. Sőt minden emberétől is megkövetelte, a kikre valami diplomáciai feladatot bízott, hogy naplót vezessenek. Ezért maradt fenn igen sok napló az ő hiveitől.

Naplóiból megismerjük az ő hányatott életét és azon mozgalmakat, melyekben ő részt vett. De ezek mellett igen sok *korjellemző adatai is vannak*. Megismerjük például azon század *társadalmi életét*, melyet a szakadatlanul tartó *mulatságok jellemeztek*. A mint például 1677. febr. 4-én Thököly a fejedelem udvarába érkezett »mindjárt elküldvén Ö nagysága a muzsikásokért, vig lakással és nagy itallal töltök a napot.«¹⁾ Fontos államügyek elintézését is okvetlenül multság követte. Mikor például a lengyel hadakkal való egyesülés elhatároztatott, feljegyzi Thököly, hogy ennek öröme »Ö Nagysága ma is mulatott.«

Érdekesen írja le a bujdosók harcviágját, és ismerteti a Teleki Mihály huzavonás politikáját, melylyel a bujdosókat maga ellen ingerli. Telekinek levélben is szemrehányást tesz Thököly, a miért annyira huzza halasztja a betörést, mire Teleki »elég moeskosan ir és gunyolja a mi végzéseinket és vele való komédiás játszásunkat.«²⁾

Teleki mindenképn arra törekszik, hogy *Thökölyt lehetlenné tegye a fejedelem előtt*. Ezért rá fog mindent. Mikor Thököly arra kérte a fejedelmet, hogy küldje ki őt a felkelők közé a »maga képében, Teleki addig fondorkodik, míg a fejedelem csakugyan gondolkozóba esik, mert Teleki azt állítja, hogy hallotta, hogy a felkelők annyira nem akarnak semmit sem tudni Thökölyről, hogy ő a közkatonáktól hallotta, hogy Thökölyt »vallására nézve nem acceptálják«. Sőt azt is hallotta, hogy annyira megy a Thököly elleni gyűlöletök, hogy azt mondjak, hogy ha Thököly kimegy közéjük, akkor »meglövdözik.«³⁾ Telekivel mindig haragosan nézték egymást, mint egy izben megjegyzi, egy találkozás alkalmával »Teleki urammal haragosan kezét fogván mindkét részről.«⁴⁾

1) Mon. H. h. II. 26 k. 357. l. 2) U. o. 76. l. 3) U. o. 80 l. 4) U. o. 91 l.

Thököly a kurucok vezére volt, valóságos kuruc gondolkodású férfi, a ki örül annak, hogy a német s vele a német párti magyarság pusztul. Nem veszi tekintetbe, hogy magyar pusztítja a magyart. Jellemző e tekintetben a következő feljegyzése 1677 nov. 18-áról: »Luc és Köszméte között lévén a harc, sok veszett el a vízben annyira, hogy csak egy is közülök el nem szaladhatott, csak *Najyságos Urat is tizenhetet és grófot húrmat vesztvén el, elevenen 32 németet karóztattak fel végbeli uraimék, mindezekért áldassék ő szent neve, ki erőtlének által is véghez viszi a maga dicsőségét.*«¹⁾

Thököly tehát mint a kuruc mozgalom vezére, már állásánál fogva is értékes adatokat tartott fenn naplóiban. Erős hazafias igazi kuruc felfogással bíró ember, ha elfogult, annak tulajdonítható, hogy azon nagy mozgalomnak a kuruc-labanc kornak egyik vezérembere volt, melyben a kurucok és labancok egymás iránti gyűlölete a legvadabb kegyetlenségekben nyert kifejezést

Dobay Zsigmond a Thököly kancellárjának Absolon Dánielnek szolgálatában állott. Külömben pedig a Munkács várában levő lovassághoz volt beosztva. Sok harcban vett részt maga is. Hogy minden tekintetben használható ember volt, mutatja azon körülmény, hogy egy ízben követségben is volt a lengyel királynál.

Munkács védelmét örökitette meg 1686. jan. 1-től fogva Elbeszéli az őrség hősies magatartását és magasztalja a Zrinyi Ilona kitartását. Feljegyzésekre sok alkalom volt, mert a labancok nagyon szorongatták a várat és így bő alkalom volt az őrségnek kockáztatott kalandokban résztvenni. *Az ilyen kockáztatott vállalatokat „szerencse próbálásnak“ vagy csak „próbának“ nevezték.* A próba legtöbbször sikerre vezetett. Sokszor jellemző rövidséggel számol be az ilyen próbákról, mint a melyek már egészen megszokottak voltak. Egy alkalommal feljegyzi, »ezen szerencsés próbának alkalmatosságával veszett 200 labancnál több, rabot is vagy 13-at, 4 dobót és egy zászlót Munkács várába szerencsésen behoztunk.«²⁾

A védők hősies magatartását jellemzi az az adata is, hogy ha a védők esetleges békekövetet látnak közeledni a várhoz, »a vitézlő rendnek szavokat nem akarván hallani, elpuskálták őket.«³⁾

1) U. o. 107 l. 2) Mon. II. 32 k. Dobay naplója 449 l. 3) U. o. 429 l.

Szép jelenet volt az, mely a Rákócy háznak a gróf Erdődyeknél levő levéltárában Zrinyi Ilonának saját kezeirásával van feljegyezve. Május 22-én ugyanis Rákócy Ferenc nénjével Juliánával felköszöntötte anyját neve napján. Az akkor még kilenc éves Rákócy Ferenc mondja felköszöntőjében:

»Rabság bilincsét kerülő Magyarország,
Egy Munkács várába szorult az szabadság.
Kit egy Zrinyi szívü tartott meg asszony-ság.

Hol vagy s halált nem adsz, egész Magyarország?»

Zrinyi Ilona pedig ezt jegyezte naplójába ezen napról: *„Isten soha ne adjon anyának jobb gyermeket, mint ezek még ez ideig voltak“.*¹⁾

Külömben a naplónak jó részét az ostrom leírása és a „szerecsés próbák“ elbeszélése tölti be, melyek rendesen éjjeli kirándulások voltak és legalább is néhány labancnak az életébe kerültek. Nyelvezete is eléggé magyaros és könnyen folyó.

Guzics János születési éve ismeretlen. Kétszer nősült, második házassága vegyes házasság volt, mit ő mint jó evangélikus nagyon fájalt, és mindent elkövetett, hogy neje is az ő vallására térjen át. Neje sokáig nem akart engedni, de végre is 1657-ben áttért az evangélikus hitre. A felvidéken már ekkor javában folytak a protestáns üldözések és pedig az egész országban itt folytak a leghevesebben, mert legrégebben gyökeret vert ott a reformáció. Guzics, hogy fiát az üldözésektől megmentse, Thököly Istvánnak, a protestáns vallás tüzes védőjének közbenjárásával Sopronba küldte tanulni.

Megválasztatott 1666-ban árvamegyei alispánná, de mint maga feljegyezte. »csak kényszerítve és erőszakolva«, miért is *„Isten legyen a bíró“*. Ezen hivatalát azonban csakhamar letette: »nagy öröme bizonyos kamarai hivatalnokoknak«, kiknek neveiből a kezdő betűket is közli, de hogy kik lehettek azok, nem állapítható meg. Valószínű, hogy a Nadasdy és Wesselényi összeesküvésében részt vett, vagy pedig mint lelkes protestáns nem akart Szelepcsényinek a kormánya alatt szolgálni s ezért mondott le. De már 1667-ben ismét alispánná választatott és

1) U. o. 437 l.

ettől fogva ezen hivatalt a legválságosabb viszonyok közt egészen 1671-ig közmegelégedésre viselte.

Részt vett még a Rákócy felkelésében is, de annak lezajlása után visszavonult a közelettől. Halálának éve bizonytalan,

Guzicsnak a naplója 1640—1685-ig terjedő évek történelméből tartott fenn fontos adatokat. Mint Thököly Istvánnak megbítt embere, fontos adatok birtokába jutott. *Nemcsak a hazai fontosabb eseményeket jegyzi fel, hanem az akkori főrangú családoknál előforduló gyászos vagy örvendő eseményeket is.* Egy Wittenbergában megjelent naptár forma könyv szolgált neki erre a célra, melyben az év minden napjára külön lap volt szánva. A lapok felső részén az azon napon történt nevezetes események olvashatók, alsó részére pedig magán eseményeit jegyezte fel.

Szomoruan szemléli az ellenreformáció előhaladását, feljegyzi hogy most ez, majd az a főur hagyta el vallását. Így feljegyzi, hogy 1661-ben áttért gróf Illésházy Gábor és csakhamar leánya Kata, gróf Battyányi Pál menyasszonya.¹⁾ Sokat ír a Lipót alatt lefolyt vallás üldözésekről is.

A németeket okolja az ország pusztulásáért. *Nincsen olyan rossz, a mit ő fel nem tesz, vagy el nem hisz a németekről.* Elbeszéli, hogy Montecuccoli bár megtudná gátolni, hogy Zerinvár a török kezére ne jusson, mégis veszni engedi, mert mint Guzics mondja „*a németek szokott csalásaikkal élnek.* Uram, milyen időkre tartottál meg bennünket, tarts meg, mert elveszünk«. (Utuntur Germani suis fraudulentis ordinariis. Domine, in quae nos reservasti tempora, serva nos, perimus.)²⁾ *Zrinyi Miklós halálát az akkori közvéleménnyel együtt ő is a németek ármányának tulajdonítja,* és így sóhajt fel: *»ime, így hal meg az igaz ember és senki sem veszi észre, az igaz emberek pusztulnak.«³⁾*

Naplójának nyelvezete magyaros és könnyen folyó.

Sándor Pál született Nagy Galambfalván, születési éve ismeretlen. Ifjúsága, sőt férfi koráról sem tudunk semmit sem. Valószínű, hogy egyszerű mezei gazda volt. Ismeretessé csak akkor lett, a mikor 1687-ben portai kapitánya lett és ettől fogva Konstantinápolyban volt mindaddig, míg 1690-ben Thököly török, tájár és magyar hadával Erdélybe törvén, a zernyesti ütközetet

1) Tört. tár. 1889. évf. Guzics naplója 494 l. 2) U. o. 445. 3) U. o. 447 l.

meg nem vivta. Sándor Pál is Thököly kíséretében jött haza Erdélybe. Meglehet, hogy szűk anyagi viszonyai vitték ezen terhes hivatal elvállalására, vagy talán az a köztudomású tény, hogy a ki a közélet terén szerepelni akart, számolnia kellett a nehézségekkel.

Cserei elbeszélése szerint, mikor Thököly fejedelemmé lett, a porta kibocsátotta fogságából Sándor Pált Thököly mellé, »ugy jöve be Erdélybe vele, ki se mene többet, itthon marada békével Udvarhelyszéken Galambfalván.«¹⁾ Ettőlfogva visszavonultan élt, inkább a német párthoz simult, került a bujdosókkal minden érintkezést. Utolsó adat életéről 1706-ból van, de már 1710-ben nem élt.

Portai tevékenységének 3 emléke maradt fenn: 1. A fejedelemhez küldött hivatalos levelezése, mely a Monumenták külömböző kötetekben jelent meg. 2. *A napló, melyet a tősgyökeres székely írálja a nyelvészekre, tartalma pedig a történészekre nézve becsessé tesz*, 3. Konstantinápolyi emlékjegyzetei.

Naplójának értékes részét képezi a sok ethnográfiai adat, Karánsebes és Konstantinápoly leírása, a konstantinápolyi udvari válságok, a török birodalom belső meghasonlása, a kapitihák százalmas sorsanak rajza, a magyar bujdosók és a Konstantinápolyban elhalt magyarok sirjainak leírása stb.

Konstantinápolyi emlékjegyzeteiben leírja a kapitihák portai élelem illetményeit, továbbá hogy a *szultán fő és alsórangú tisztviselőinek és szolgálóinak milyen ajándékokat szoktak fizetni*, leírja a török udvari szokásokat, a diván ülést, hogy milyen címeket kell használni a szultánnal és főembereivel szemben írásban és élőszóval. A követ így üdvözlí a szultánt: »Hatalmas győzhetetlen császár, méltóságos fejedelem, az én kegyelmes Uram, Hatalmasságodnak, mint kegyelmes urának a földnek poráig megalázott szolgálatát ajánlja Hatalmasságodnak stb.« A nagyvezérnek, mint: »jóakaró Urának alázatos szolgálatját ajánlja« az erdélyi fejedelem.²⁾

A törököt mint nyuzó fosztó népet mutatja be. Egyizben a törökök az ő szolgáját kémnek nézték és elfogták. Sándor Pál felszólítására sem akarják szabadon bocsátani, mire Sándor Pál

1) Ujabb nemzeti könyvtár 1852. 213 1, 2) Tört. tár. 19 k. 204 1

azzal fenyegetőzik, hogy a nagyvezér elile viszi a dolgot. Így azután sikerül szolgáját kiszabadítani, de a törökök nem tagadhatják meg nemzeti szokásukat, a mennyiben előbb kifosztják a szolgát és csak azután adják vissza urának. Erre mondja Sándor Pál: »a törökök rablók és álhatatlan farkasok.«¹⁾ Leírja a *konstantinápolyi török temetőt is*. Elsorolja, hogy mely magyarok vannak ott eltemetve. Látja a Zólyomi sírját is, megjegyzi, hogy »a többin mind kő vagyon, de Zólyomién semmi nincsen, mint olyan áruló temetett el.«²⁾

Stilusa magyaros, de a *szerkezet kissé pongyola*. Feljegyzésének a reflexiói gyengék, sőt néha naivak, de ez azon kor krónikásainak közös hibája.

Sándor Gáspár sógorságban állott Thökölyvel, neje Thököly Erzsébet révén. A karlovici békekötés után tért haza Magyarországra. Ekkor lett herceg Eszterházy Pál nádor udvari kapitányává és nagy birtokainak teljhatalmu praefektusává. Ezentul elveit megtagadva, talán szép állását féltve, semmi hazafias mozgalomban részt nem vett. A Rákócy felkelését is közönyösen szemlélte.

Naplójának fennmaradt része 1693. május 27-től június 8-ig tart. Bár rövid időközt ölel fel, mégis tanulságos dolgokat tudunk meg belőle. Megismertet bennünket különösen a nagyvezér körül folyó eseményekkel és leírja, hogy milyen nehéz a törökkel megértetni különösen azt, hogy valamely ügy előmozdítására pénzáldozatot hozzon. Nagyon bizik az angol királyban mert mikor az angol követ megérkezik, azt mondja a rézeffendinek Sándor Gáspár, hogy nem félti urának az ügyét, mert az angol király is »kuruc valláson van.«³⁾

Még mikor Konstantinápolyban volt, ugyancsak gyűlölte a németet, még akkor azt írta: »Isten által, hatalmas császár kegyelméből kell boldogulnunk, de az német igen ördög nemzet, szép szóval is tehet kárt nagyot a békesség kondíciójában.«⁴⁾ De később hazajövéen az erős kurucból ugyancsak hűséges alattvaló lett.

Nyelvezete nem egészen magyaros, sőt igen sok latin mondatot sző bele, vagy egyeseknek a szavait latinul idézi.

Almády István dobokanegyeei, szövei nemes, a ki 1690-ben a

1) U. o. 174 l. 2) U. o. 189 l. 3) Mon. II. 32 k. 70 l. 4) U. o. 704 l.

zernyesti diadal után inkább kényszerítve mint jószántából Thököly hadaihoz csatlakozott. De ettől fogva együtt volt Thökölyvel a táborban a Havasalföldön, az Al Duna környékén és ott volt a zalánkeméni ütközetben is. Szóval a bujdosó fejedelemnek hű kísérője volt 1692. végéig, a mikor őt Thököly több erdélyi nemessel együtt felmentette a hűségeskű alól és haza bocsátotta Erdélybe.

Naplója 1687. okt. 7-től 1694-ig terjed. Mindenesetre legértékesebb része naplójának a *kurucsága idejére vonatkozó része*, mely 1690. szept. 26-tól 1692 dec. 12-ig terjed. Többi része kevés történelmi beccsel bír.

Mint volt kuruc a németeket gyűlöli. Egy vesztett ütközet után jegyezte fel, 1691. jul. 5-én, hogy »érkezék egy kapucsi basa urunkhoz igen nagy mérgesen, sokat veszekedék Urunkkal az erdélyiek felett. Mind csak azt vitatta, hogy az erdélyiek hamis emberek, a török császárnak nem igaz hivei, rutul morgott, szitkozódott. Urunk csak azt vitatta, hogy nagy erő rájuk ment, az kénytelenség hozta ugy, hogy el kelle hajoiniok, *nagy barom erő volt az a német erő.*«¹⁾

Nyelvezete könnyed és kedves olvasmányul szolgál ma is.

Borsos Tamás született Marosvásárhelyen 1566-ban, meghalt 1633-ban. Szülővárosának 1599—1604-ig főbírája volt, majd 1603. és 1606-ban országgyűlési követe lett. Bethlen Gábor bizalmát megnyervén, ez többször alkalmazta őt portai követségre. Feljegyzései *törökországi útjára vonatkoznak*, de koráról is érdekes feljegyzései vannak. Második portai követjárásának históriáját 1618-ban, mint mondja: »obiter csak irtam Konstantinápolyban.« Bethlennek a porta által való elismertetetésének körülményeit részletesen ismerteti.²⁾

Bay Mihály Thökölynek volt kapitihája Drinápolyban. Az 1705-iki szécsényi ország gyűlésen mint a Thököly képviselője volt jelen, azután azomban nem ment vissza Törökországba.

Naplója 1692. nov. 7-től 1693. jun 8-ig terjed. Meglehet ismerni belőle a *kuruc kor nyomorúságait*, különösen pedig azt, hogy milyen nehéz volt a töröktől bármi anyagi áldozatot kieszközölni. Így például 1692. telén a bujdosók hajlék és élelem

1) U. o. 737 l. 2) Borsos iratai Mikónál: Erd. tört. ad. II. k. 201. l.

nélkül voltak. Hiába követelték a nagyvezértől, hogy jelöljön ki nekik téli szállást, mert ha bajaik nem orvosoltatnak, »inkább szabadítsák fel hitük és hűségük alól őket.«¹⁾

Az ezen eseménnyel kapcsolatban feljegyzett beszédek, melyeket Thökölinek a hívei a nagyvezér előtt mondanak s a nagyvezérnek ezekre adott válasza értékes adatokat képeznek a kurucok szerepére vonatkozólag. De azon szempontból is jellemzők ezek a beszédek, hogy a nagyvezér beszédei elárulják, *hogy milyen értékesnek tartotta a török mindig a kuruc hadakat.*

Apácal Tamás 1671-iki portai követségéről szintén naplót vezetett, de naplójában értékesebb adatai nincsenek.²⁾

Keglevich Péter ezen család horvátországi ágának az alapítója volt. Mint vezér többször szerepelt kisebb nagyobb hadjáratokban ezredesi rangban. Több országos bizottmánynak is tagja volt. Mint atyja, úgy ő is *a kalendáriumban* jegyezte fel az érdekes eseményeket. Az 1559-től 1627-ig eső részt atyja jegyzeteiből szedte össze. Naplójegyzete latin és horvát nyelven van írva, azonban *sem nem irodalmi sem nem történelmi igényekkel készült. Egy gondos családfő írta ezeket fia számára és a legnagyobb része a család személyi és birtok viszonyaira vonatkozik.* Feljegyzett azonban még olyan eseményeket is, melyek részint a megyei életre, részint pedig országos mozgalmakra vonatkoznak. Legerdekesebbek azonban a saját hadjárataira vonatkozó feljegyzések, melyek röviden csak az *egy-egy ütközetek eredményeit foglalják magukban* minden öndicséret nélkül Így pl. feljegyzi, hogy »1641-ben maj. 25-én szétvertük a törököt Gozdanckánál.«³⁾

Becsés adatai vannak még több főúri család életére vonatkozólag, mert a Keglevich család igen sok főúri családdal volt összeköttetésben.

Kecer Ambrus, gróf Thököly Istvánnak hű embere és barátja volt. A család iránt ritka meleg vonzalommal viseltetett. Boldog, ha szorgalmas foglalatossága közt egy-egy nyugalmasabb deleesti órában édes kis urával mulathat. Siratja, ha beteg, sir, ha válni kell tőle, lelkében örül, ha mások is szeretik a gyermeket. Bethlen Miklós mondja róla: »volt Bethlen Istvánnak egy Kecer Ambrus nevű, köszvény miatt kezetlen, lábatlan, ágyban fekvő és széken hordozott főember szolgálja, kihez hasonlót sem láttam, sem hallottam . . . az önkényes szolgálk csodapéldánya volt.«⁴⁾ Nem hiába hagyja meg fiának végrendeletében Thököly István, hogy »atyjok helyett becsüljék és szeressék.«⁵⁾ Továbbá meghagyja, hogy Kecert az ő késmárki sirboltjában temessék el.

1) Mon. H. h. II. 26 k. 473 l. 2) Tört. tár. 1890. évf. 46 l. 3) Tört. tár. 13 k. 241 l. 4) Bethlen M. Önéletírása 345 l. Szalay kiadása. 5) Mon. II. 33 k. 85 l.

Thököly István a Wesselényi féle összeesküvésben való részvétel gyanújában állván, császári csapatok ostrom alá vették Árva várában, az ostrom közben Thököly István meghalt. Thököly Imre az ő fia Erdély felé menekült, Kecser pedig ott maradt Árvában, küzdve betegségével. A pozsonyi delegált törvenyszék elibe idéztetvén, Pozsonyba való utazása közben halt meg 1671-ben.

Naplója 1663. jan. 1 1669. dec. 31-ig terjed. Ez a napló lehet kezdete a Thökölyek udvarában rendszeresen vezetett naplók sorozatának, melyeket később Thököly Imre folytatott. Fontos adatai vannak a felső magyarországi táborozásokhoz. Megismertet továbbá bennünket azon életmóddal, mely a késmárki arvai és a rosenbergi udvarnál folyt. Naplójának minden sora azon szeretetet sugározza ki, melylyel ura családját körül veszi. Még azt is feljegyzi naplójában sokszor, hogy »a gyermekeskék Ő Nagyságok kapitány uramhoz menének ebédre, éjszakára is ott maradnak.«¹⁾

Pontosan meglehet tudni a gróf összeköttetéseit is, melyeket a Wesselényi összeesküvés részeseivel folytatott. Ha ő expedált valamely lévelet, elmondja annak a tartalmát. De meg Kecser a Wesselényi féle összeesküvés minden részesével összeköttetésben volt és így fontos adatokhoz juthatott.

Stílusa azonban pongyola, magyartalan kifejezései vannak. A ván, vén alak használata miatt sokszor értelmetlen is. De sok olyan szót és kifejezést használt, melyek a nyelv történetére nézve értékes adatok.

Miles Mátyás tanácsos volt és Nagy-Szebenben élt 1639—1686-ig. Kezdetben a uedgyesi gymnasium igazgatója volt, később Kemény János fejedelemnek titkára, végre tanácsosa volt Nagy-Szebenben.

Naplójában elég részletesen beszéli el a *Thököly hadjárait az 1681 é 1682-ik évből*. Ezek a feljegyzések már csak azért is érdekesek, mert Thökölynek a fénykorát tárgyalják.²⁾

A Pálóczi Horváth család naplója 1622—1790-ig van vezetve. Az 1622—1654-ig eső részt a naplóból I. György írta. II. György

1) U. o. 137 l. 2) Szilágyi. Erd. orsz. eml. XVII. k. 441 l.

folytatta 1680-ig, III. György 1681—1718-ig, Ádám 1718—1730-ig, VI. György 1730—1770-ig. VII. György pedig 1770—1790-ig.

Ez a napló különösen az eljén csak magán viszonyokat tárgyal, de így is becses adatokat tartalmaz a művelődés történelemre és a helyi eseményekre vonatkozólag. De már a XVII. század második felében a Wesselényi fele összeesküvésre, a bujdosókra és II. Rákócy Ferenc korára becses adatokat tartalmaz. A XVII—XVIII. századból egy magyar nemesi család belélete tárul itt fel. *Bemutatja az egyszerű életmódu, vagyonában gyarapodó gondos házi gazdát, a hazáját szerető honpolgárt, a becsület útján érdemeket szerzett megyei tisztviselőt.* A nevezetesebb eseményeket pontosan feljegyzi. Így pl. 1671 ápril 30-ról »Ao. eodem die 30 apr. 8 és 9 óra között vétetődött feje Bonis Ferencnek és ugyanottan a lutheránus temetőkertben temettetett el az ide való nemes emberektől, hova utjában a citatióra menvén Pozsony felé Ceglédi István kassai predikátor is és meghalván, teste Pozsonyban temettetett el. Azon napon és órák között gróf Nádasdi Ferencnek Bécsben, Németujhelyben penét gróf Zeréni Péternek, Frange-Pánnak fejek vétetett.«¹⁾

Nyelvezete nem eléggé magyaros, mert a XVII. század végén lábra kapott szokáshoz képest *latin kifejezésekkel van tarkítva. Ennek dacára a munkát igazi magyar szellem lengi át.*

Berényi György született 1601-ben, meghalt 1677-ben. Előbb Forgách Zsigmondné, majd a Thurzó család szolgálatában állott, mint Sempte és Temetvény várak főkapitánya. Az 1634 és 1637-iki országgyűléseken Nyitra vármegye egyik követe volt, és ebből az időből maradt ránk történelmi beccsel bíró naplója, *melyet az országgyűlés lefolyásáról vezetett.* Bár protestáns ember a felekezeti szempontoktól mégis óvakodik. Eléggé tárgyilagos író.²⁾

Török Ferenc, hunyadmegyei régi birtokos nemes család tagja, Apaffinak íródeákja volt. Mint ilyen elkísérte urát Magyarországba is, s ezen utjáról naplót vezetett. Naplójának megmaradt része 1681 aug. 21-től nov. 4-ig terjed és *Apaffi magyarországi táborozásáról szól.* Elbeszélése száraz, csak az eseményeket sorolja fel, ezt is azonban csak felületesen teszi. Azt írja például szept.

1) Mon. II. 31 k. 229 l. 2) Tört. tár. 1885, évf. 118 l. 3) Erd. orsz. eml. XVII k. 337 l.

9-én: »fui in oppido pagensi.«¹⁾ De hogy hol, nem jelöli meg.

Sámbokréty Mihálynak a diáriuma 1683-ban készült és Pozsonynak Thököly által történt ostromoltatását beszéli el.

Bocátiusz János kassai bíró volt. Latin költeményeket is írt. Leírta útját, melyet a Bocskay rákosi táborába tett, a hova a kassaiak megbizásából ment el. Sokat deklamál, nehézkesen elmélkedik, de azért eléggé érdekesen ír. *Bemutatja Bocskayt, a ki majd magyarul majd németül beszél nyájasan a tudós bíróval*, Egyszer a fejedelem magához is intette Bocatiust, de a tudós urnak a lova megcsökönyösödött s nem akart előre menni. *Mikor azért gunyolták sokan, Bocátiusz ezzel menti magát: „Latin lovas vagyok!“* Azon szerencse és kitüntetés érte azután Bocatiust, hogy a nagy vezér táborába magával vitte őt Bocskay s Bocátiusz megragadta az alkalmat, hogy *leírassa a Bocskay és a nagy vezér közt 1605-ben történt találkozást*, mely már magában véve is történelmi jelentőséggel bíró mozzanat volt.

Révay László sz. 1600-ban, meghalt 1655-ben. Iskoláit Körömcőn és Bártfán végezte, de 1618-ban tanulását abban hagyta. Zólyomban volt inas Eszterházy Miklós házában, a ki »érdeme felett megbecsülvén őt, főállapotra vitte«. Urával együtt ment ugyanis a magyar király diplomájával Bethlenhez a károlyi értekezletre. Már a beszercebányai országgyűlésen Bethlen hive volt, a ki őt portai követséggel is megbízta.

Elmondja maga mindezeket életrajzában. Ezután következik művének legértékesebb része: »Itineris Constantinopolitani vera descriptio«. Elmondja, hogy miket látott a nagy vezérnél, mikor ott kihallgatáson volt: »praesentáltak elsőben négy elefántot, két tigrist, egy rhinoceroszt, kinél az orrán volt szarva; hoztak volt egy hangyát is, mely oly nagy volt, mint egy öreg vizsla, de az utban megholt«.²⁾ Feljegyzi azt is, hogy mikor a szultán Magyarországra jött hadjáratra egy izben: »a császár lova előtt forogva ment egy dervis, egész uton is azt műveli, ők mondják, hogy mikor a török császár Eger alá jött volt, egész addig 7 dervis forgott előtte.«³⁾

1626-ban a jablunkai szorosnak Mansfeld elől való elzárására ő küldetett ki. Már ekkor azonban ismét királypárti volt.

¹⁾ Erd. orsz. eml. XVII. k. 337 l. ²⁾ Tört. tár. 3. k. 247 l. ³⁾ U o. 248 l.

A svéd követ még portai, tehát Bethlen párti követségéről is ismervén őt, hitt neki, de mikor Zsolnára ért vele, azt mondja Révay: »megragadtatám (a svéd követet) vittem szomszéd faluba és ott kalodábn hagyván, Bécsbe vittem, kiért ő felsége egy arany láncsal megajándékozott.«¹⁾

Baló Mátyás kapitihá is irt egy »Interáriumot«, mely 1686—1688-ig terjedő eseményeket ölel fel. Elbeszéli benne az ő »nyomoruságos kapitihaságát.«²⁾ Elkíséri a nagyvezér táborát Buda alá 1686-ban. Röviden írja le csak az ostromot és azt mondja, hogy »Buda, melyet istentelenül János gazdák 145 esztendeig tutorság színe alatt birtak, ad dominum rediit, qui fuit ante suum,«³⁾ Az egész különben ugyszólván csak az utirány megjelölését foglalja magában.

Ezen naplókön kívül a XVII-ik századból még egész sora van a kisebb feljegyzéseknek. Ezek is nagy fontossággal bírnak, mert sok eseménynél magának az időpontnak meghatározása is fontos, a mennyiben más események megfejtését és megértését is megkönnyíti.

Ilyenek például: *Zaknár bevétele 1605. januárban.* Az ostrom okát annak tulajdonítja, hogy »nagy inséget tettek a várbeli nimetek a városbeli népen.«⁴⁾

Egy latin napló *Új Zerinvárának* 1664. jun. 20-tól július 5-ig tartó ostromát írja le.

Feljegyzi ebben Montecuccolinak és Zrinyi Miklósnak azt a vitáját is, melynek végén »szóról szóra mentek, utoljára csaknem kardra.«⁵⁾

Prónay valószínűleg thuróci alispán volt, irt egy napját 1680-ban, s néhány jelentéktlenebb eseményt feljegyzett.

Zníóvárnak 1682. évi ostromáról is készült egy napló, de szerzőjét nem ismerjük.

Az önéletírás jellemzése.

A naplóban is mint láttuk, az író egyénisége képezi az események középpontját. Közérdekű vagy éppen országos fontosságú események csak annyiban kerülnek bele, a mennyiben az

¹⁾ U. 251 l. ²⁾ Tört. tár. 1899. évf. 2 k. 309 l. ³⁾ U. o. 312 l.

⁴⁾ Mon. II. 22 k. 268 l. ⁵⁾ U. o. 272 l.

író érzelmvilágával vagy sorsával szoros összefüggésben vannak. Ugyanezek a vonások nagyjában véve az önéletrajzokra is jellemzők, mert ezekből nem pusztán az önéletíró életének főbb eseményeit ismerjük meg. Igen sokszor elsőrangú fontossággal bíró nagy események középebe vezet bennünket s *az elbeszélés annál érdekesebb, mert egy szemtanú közvetlen szemléletéből ered.* Nehézséget csak az okoz, az adatok hitelességét csak az a körülmény gyengíti némileg, hogy az önéletrajzíró maga is szerepel az elbeszélte eseményekben és így elfogulatlansága kétségbe vonható.

Elsősorban azonban az önéletírónak az életrajzát ismerjük meg az önéletírásból. Ez az életrajz, azon arányban nyer fontosságában, a milyen arányban kisebb vagy nagyobb szerep jutott az önéletrajzírónak kora cseményeinek létrehozásában vagy éppen irányításában.

Barmely egyén életrajzához kétségtelenül maga az illető szolgáltathatja a legközvetlenebb adatokat. És valóban, *az önéletrajzokban olyan bizalmas, és a lélek mélyét megvilágító vonásokat találunk, a milyeneket más megfigyelő nem vett volna észre.* Itt csak az okoz némi nehézséget, hogy az önmegfigyelés kissé nehéz. Önmaga iránt minden ember kisebb nagyobb mértékben elfogult. Mindenesetre nagyfoku önismeret, őszinteség és mindenek felett igazságszeretet szükséges hozzá, hogy az életrajz hű képét adja az egyénnek.

Ilyen életrajzok már a görögöknél és a rómaiaknál is voltak. Ilyenek: Tacitus Agricolája, Curtius Nagy Sándora és Plutarchos párhuzamos életrajzai. Már Plutarchos felismerte, hogy egyes apró vonások a jellemzésre mily nagy fontossággal bírnak. A középkori életrajzok leginkább a szentek életét tárgyalják. Ujabb lendületet vett az életrajz irodalom a renaissance korban, különösen a könyvnyomtatás elterjedésével.

Nálunk a XVII. századból vannak becses önéletrajzok. Nehányat már a krónika és a naplóírók között láttunk, de ezeknek a művei jelentéktelenebbek. Legbecsebb két életrajz ezen századból Bethlen Miklós kancellártól és Kemény János fejedelemtől maradt ránk.

Önéletrajzok.

Bethlen Miklós, Erdélynek egyik legkiválóbb államférfia volt.

Született 1642-ben, meghalt 1716-ban. Kereszturi Pál vezetése alatt a gyulafehérvári, majd Apácai idejében a kolosvári kollégium növendéke volt. A II. Rákócy György uralkodásának vége felé kitört zavarok alatt 1658–1661-ig folytonosan menekülnie kellett egyik helyről a másikra. Csernátoni Pál vezetése alatt később külföldi egyetemeket látogatott. Majd 1664-ben a katona élettel ismerkedett meg, azután Udvarhelyszék főkapitánya lett. A Beldi-féle összeesküvésben való részvétel gyanúja miatt egy évi fogságot szenvedett. A Thököly-féle hadjáratban generális volt, 1689-ben belső titkos tanácsossá lett. A zernyesti ütközet után azomban ismét a magyar királyhoz fordult és felment Bécsbe, a hol sikerült neki Erdély számára kieszközölni a Diploma Leopoldianumot. Majd 1691-ben erdélyi főkancellárrá lett. De mint ilyen sem tagadta meg, hogy jó hazafi és jó protestáns, mert midőn észrevette, hogy Bánffy György erdélyi kormányzó a katolikus vallás uralmának helyreállításán fáradozik, többször ellenmondott a kormányzónak és sok összeütközés volt köztük e miatt.

Rabutin 1704-ben kézrekerítette Bethlennek egy levelét, melynek alapján őt felségsértés vádja miatt elzárták. Fogságából ugyan nemsokára kiszabadult Bethlen, de Erdélybe többé vissza nem tért.

Művének címe: »Bethlen Miklós ifjúkori életének leírása. Élete magától igazán iratott, kit az Isten tud.«

Hogy miért irt önéletírást, annak okát maga elmondja. Bevallja, hogy *munkáját „egy francia úri asszonyságnak kedvéért írta meg.”*¹⁾ Büszke arra, hogy erdélyi származású, de még inkább hogy oly fényes multtal bíró nevet visel, mint mondja: »a nemzetiség, melyből eredetemet vettem, a legnagyobbak közül való hazámban.«²⁾ Erdélyt 1657-ben hagyta ott: »midőn Erdély a legnagyobb zürzavarba keveredett II. Rákócy nagyravágyása által.«³⁾ Azért beszél el mindent részletesen Barcsaiig, »mert a világra való belépésemet csak a Barcsai erdélyi fejedelemségre választásával kezdettem.«⁴⁾ Ezért különös előszeretettel beszél róla.

Tanulságos az a leírása, mely a Barcsai által rendezett

¹⁾ Gr. Bethlen M. Önéletírása II. l. ²⁾ U. o. 4 l. ³⁾ U. o. 6 l. ⁴⁾ U. o. 21 l.

multságokra vonatkozik, mert ebből az akkori társadalmi viszonyokat megismerjük. Azt mondja, hogy »az erdélyi asszonyok nem igen vesznek részt az ilyen multságban.« Leírja az akkor *legdivatosab táncot is, „mely egy pompás magát lógatásból áll.“*

Abból az alkalomból pedig, hogy szíve választottjával, Bánffy Agnessel táncol, *leírja mind az ő, mind az Ágnes magyar ruháját.* A magáét így írja le: »a legszebb magyar öltözetem volt, mely állott kordován csizmából ezüstös kis sarkantyúval, dolmányom vert aranyfonalas gombbal volt ellátva, kalapom pedig langszin bársonyból, nyusztal prémezve. *Ilyen volt az én béli öltözetem, asszonyom melylyel tudom nem élnének vagy öltözködnének Franciaországban.*«¹⁾ Leírja azután az Ágnes magyar öltözetét is, mely mint korjellemző adat szintén becses.

Mint elbeszéli, meglátogatta ő gróf Zrinyi Miklóst is a szent-gotthardi csata után. Azt jegyzi fel róla, hogy »ez a nagy ember nagyon becsültetik a franciától és *ugyszólván csaknem imádtatik a magyar nemzettől.*«²⁾

Bethlen Miklós önéletrajza igen sok művelődéstörténelmi adatot tartott fenn, fő becse ebben áll.

Kemény János későbbi erdélyi fejedelem született 1607-ben meghalt 1662-ben. Először Bethlen Gabor fejedelem udvarában végzett hadi szolgálatot. Már a két Rákócy György alatt mint hadvezér szerepelt. Részt vett az 1657-iki szerencsétlen lengyel hadjáratban is, mely után ő vezette a szétvert sereg maradványát Erdély felé. Moldvában azonban a tatár khán utját állotta 60000 emberrel. Kemény János 3 napig védte magát vitézül 5—6000 emberrel. Azonban élelem fogyta miatt végre is kénytelen volt magát megadni. A szőszegő tatár khán azonban Keményt fogságba ejtette, seregét leölte, őt pedig néhányad magával Krimbe hurcolta. Ebből a rabságból őt rokonai csak két év múlva váltották ki nagy váltságdíjért.

Barcsai Ákos ellenében 1660-ban fejedelemmé választatott. A török azonban nem ismerte el őt erdélyi fejedelemnek, mire Kemény az osztrákkal szövetségbe lépett a török ellen. A török azonban az általa pártolt Apaffinak segítyt küldvén, Kemény csatát veszített Nagy-Szőllősnél és az ütközetben maga is elesett.

¹⁾ U. o. 276 l. ²⁾ U. o. 278 l.

Önéletrajza mély pillantást enged vetni a magyar nemzetnek a XVII. században szenvedélyesen felzaklatott életébe. Mint előszavában mondja: »ez boldogtalansággal teljes világra származásomnak, abban folytatott nyomoruságos életemnek és nehéz folyása alatt forgott némely nevezetes dolgoknak, tatár rabságban lételemnek szigorú, de igazságos leírása.«¹⁾

Mint Bethlen Miklós, ő is elmondja először származását: »Neve dicsértelessék érte Istennek, hogy nem utolsó, sem alias, hanem becsületes familiából lett legyen eredete és mind ágazatja nemzetemnek.«²⁾ Azután saját életével kapcsolatban megismertet bennünket Erdély történelmével. Bőven beszél a Bethlen Gábor uralkodásáról, mert akkor Erdély egyik legfényesebb korát élte. »Terjedt vala hite neve az magyar nemzetnek — mondja Kemény — és birodalma is Erdélynek kezdett vala tárháza lenni az erdélyi fejedelemnek, épültek várak, városok, udvarházak, kastélyok, templomok és bővelkedtek a tudós és tanító professorok.«³⁾

Részletesen ismerteti a Bethlen Gábor hadjáratait, melyekben ő mint a Bethlen Gábor udvarához tartozó férfiú maga is részt vett. De azért elfogultság nélkül feljegyzett mindent Bethlenről, így elmondja, hogy Káldi György jézsuita, ki 1642-ben Bethlen táborában tartózkodott, *mezdorgálta a fejedelmet, mert a kápás és patyolatos törökkel van barátságban.*⁴⁾

Élénken írja le a Bethlen és Wallenstein táborozását is.⁵⁾ Azt mondja Bethlenről, hogy gyönyörködött a katonai szemlékben. Egy alkalommal reggeltől estig lovon volt és 13400 embert mustrált meg.⁶⁾ Sátrát többször járta át az ellenség golyója, a fejedelem azért nem rendelte el, hogy sátrát biztosabb helyre vigyék. Pozsony alatt 1621-ben egy golyó repült el feje felett. Hívei intették, hogy távozzék onnan, de Bethlen marad és azt mondja, hogy »a fejedelmek életét Isten őrzi.«⁷⁾

A lengyel hadjáratnak szomorú képe még az, a mi művének legbecsesebb részét teszi. Ilyen meghatóan csak az írhatja le a tatár rabságot, ki azt maga is átélte.

Nyelve tösgyökeres magyaros, de mondatfűzései nehézkesek, sokszor felbomlanak, kifejezései szétfolynak.

¹⁾ Kemény: Önéletírása (Pest 1856.) 2 l. ²⁾ U. o. 32 l. ³⁾ U. o. 32 l. ⁴⁾ U. o. 63 l. ⁵⁾ U. o. 92 l. ⁶⁾ U. o. 149 l. ⁷⁾ U. o. 59 l.

Utószó.

Ime a XVII. század történelmi irodalma röviden ismertetve.

Nincsen század, melyben ily sokoldalú és terjedelmére nézve is tekintélyes történelmi irodalom jött volna létre.

*De nincs viszont század, mely a szerencse és szerencsétlenség-
te oly sűrűn változó napjait hozta volna a magyar nemzetre. Az
dözött bujdosó, a vérig sanyargatott protestáns pap, vagy kit
sors ezen század bonyodalmai között hányt-vetett, elég anya-
got talált a megörökítésre.*

Nem csoda, ha krónika és naplóíróink hangja elfogult, hi-
szen nek az elkeseredett faji és vallási háborúk közepette tárgyi-
lagosan nem is írhattak.

*De a magyar nyelv fejlődése szempontjából is fontosak ezek a
naplók, mert bár a humanista befolyás még teljesen meg nem sem-
misült, de már különösen a Thököly és hívei naplóiban tösgyökeres
magyar nyelv zeng!*

Tartalomjegyzék.

Kik lettek történetirókká 3 l. A történetírás jellemzése 9. l.

I. Az emlékiratok jellemzése 13 l. Istvánffy Miklós 14 l. Hidvégi Mikó Ferenc 18 l. Bethlen Farkas 21 l. Bethlen János Illyésházy Gáspár 25 l. Révay Péter 26 l. Bojthi (Veres) Gáspár 28 l. Paskó Kristóf 30 l. Kocsi Csergő Bálint 31 l. Nadányi János 32 l. Kéry János, Zrinyi Miklós 33 l.

II. Krónikák és évkönyvek jellemzése 33 l. Gyulaffy Lestár 35 l. Szamosközy István 38 l. Rozsnyai Dávid 43 l. Szalárdi János 47 l. Illyésházy István 50 l. Sepsi Lackó Máté 52 l. Pethő Gergely 54 l. Segesvári Bálint 55 l. Nagy Szabó Ferenc 56 l. Lisznayai Kovács Pál 58 l. A sárospataki magyar krónika 59 l. Bartha Boldizsár 60 l. Eszterházy Pál 61 l. Frank András 62 l. Rhédey László 63 l. Tholdalagi Mihály 64 l. Illyésházy titkára, Rövid magyar krónika 65 l. Régi magyar vitézi énekek 65 l.

III. Naplók jellemzése 66 l. Thököly Imre 67 l. Dobay Zsigmond 70 l. Guzics János 71 l. Sándor Pál 72 l. Sándor Gáspár 73 l. Almády István 74 l. Borsos Tamás, Bay Mihály 75 l. Apácay Tamás, Keglevich Péter, Kecser Ambrus 76 l. Miles Mátyás 77 l. Berényi György, Török Ferenc 78 l. Sámbockréty Mihály, Bocáti János, Révay László 79 l. Baló Mátyás, Zakmár bevétele, Uj-Zerinvár ostroma, Prónay naplója, Znióvár ostroma 80 l.

IV. Az önelet írás jellemzése 80 l. Bethlen Mihály 81 l. Kemény János 83 l. Utószó 85 l.